

ЈУСИФ ВӘЗИР ЧӘМӘНЗӘМИНЛИ

ХАРИЧИ СИЈАСӘТИМИЗ

AZƏRBAYCAN DÖVLƏT NƏŞRİYYATI

Bakı — 1993

Тәртиб едәни вә ән сөзүн мӯәллифи

Тофиг Һусејноғлу

Редактору *Ислам Садыг*

Рәссамы *Хасаж Мирзојев*

Јусиф Вәзир Чәмәнзәмнинли

J 93 Харичи сијасәтимиз. Б., Азәрнәшр. 1993. 51 сәһ.

J 4702060204—83 Е лансы
M—651 (7)—93

ISBN 5—552—01369—7

ББК С(Түрк)2

© Азәрнәшр, 1993

ӘН СӨЗ

Азәрбајчанын тарихи, чоғрафијасы вә иғтисадијјаты, онун мәдәнијјәти вә мәнәвијјаты Јусиф Вәзир Чәмәнзәмнинлини бүтүн јарадычылығы боју дәриндән марағландырмыш вә мәшғул етмишдир. Бөјүк јазычы Азәрбајчан Демократик Чүмһуријјәтинин јарадылмасында, онун дахили вә харичи сијасәтинин ишләниб һазырланмасында «әзиз јолдашымыз вә бөјүк мүршидимиз» адландырдығы Мәммәд Әмин Рәсулзадә илә чијин-чијинә чалышмыш, әлдә едилмиш истиглалијјәтин мөһкәмләндирилмәси сәһәсиндә хејли иш көрмүшдүр. «Бизим мәғсәдимиз вә амалымыз Азәрбајчанымыздыр»—дејән әдиб 1917-чи ил феврал—октябр һадисәләри заманы Кијевдә олмушдүр. Һәмин илин нојабр ајында Кијевдә јашајан азәрбајчанлылары кенишләнмәкдә олан милли һәрәкәтын тәсири илә әтрафына топлајыб, Түрк Әдәми Мәркәзијјәт фирғәси «Мусават»ын Кијев шө'бәсини јаратмышдыр. Бу шө'бәјә Ј. В. Чәмәнзәмнинли өзү сәдрлик етмишдир. Азәрбајчан Демократик Чүмһуријјәти вә милли истиглалијјәт елан едилдикдән сонра сәрбәст вә мүстәғил сијасәт јеритмәк имканы јарандығындан Түрк Әдәми Мәркәзијјәт фирғәси «Мусават»ын Кијев шө'бәси Азәрбајчанын Украјнада дипломатик нүмајәндәлијјинин тәсис едилмәсиндә мүнүм рол ојнамышдыр. Шө'бәнин сәдри Ј. В. Чәмәнзәмнинли исә, ејни заманда, Азәрбајчан Демократик Чүмһуријјәтинин Украјнада сәфири тәјин едилмишдир.

Азәрбајчаны танытмағ, онун һағгында өзүнә лајиг кениш ичтимаи рәј доғурмағ — бу күн дә актуаллығыны вә әһәмијјәтинин сахлајан бу мүнүм мәсәлә 1917—1922-чи илләрдә Ј. В. Чәмәнзәмнинлини даһа чоғ нараһат вә мәшғул едирди. Һәлә Кијев Император Университетиндә оху-дуғу илләрдә онун тәләбә достлары илә тәшкил етдији мүсамирәләрдә дә бу мәсәлә ән планда дурурду. Бөјүк әдибни 1917—1918-чи илләрдә Бақыда вә 1921-чи илдә Истанбулда чап етдирдији «Азәрбајчан мухтарыјјәти», «Биз кимик вә истәдијимиз нәдир?», «Азәрбајчан әдәбијјатына бир нәзәр», «Тарихи, чоғрафи вә иғтисади Азәрбајчан» китаблары, 1918—1919-чу илләрдә «Милләт» вә «Азәрбајчан» гәзетләриндә чыхан «Азәрбајчан вә азәрбајчанлылар», «Харичи сијасәтимиз», «Милли вә мәдәни ишләримиз» адлы силәилә мәғаләләри вә диқәр әсәрләри дә Азәрбајчаны дәриндән вә һәртәрәфли өјримәк, онун һағгында кениш

әфқари — үмумијјә доғурмағ вә сәсини дүнјаја ешитдирмәк арзусундан доғмушдур.

«Азәрбајчан мухтаријјәти» китабынын адына илк дәфә «Ачығ сөз» гәзетинин 21 феврал 1918-чи ил тарихли нөмрәсиндәки «Јени китаблар» адлы јазыда раст кәлмишик. Бурада «Азәрбајчан мухтаријјәти»нин Бақыда 1917-чи илдә чап олундуғу билдирилмиш вә онун нәдән бәһс етдији барәдә јығчам мәлумат верилмишдир. «Азәрбајчан мухтаријјәти» китабынын ады Әбдүлһәг Шүнасинин 1921-чи илин 1 тәмузунда «Иләр» гәзетиндә чап олнумуш «Китабларымыз» мәгаләсиндә дә чәкилмишдир. Сон вахтлар исә онун адына мәтбуат сәһифәләриндә даһа тез-тез раст кәлирик. Мухтар, мүстәгил Азәрбајчан идејасынын формалашмағ үзрә олдуғу бир дөврдә вә Азәрбајчан Демократик Чүмһуријјәтинин јаран-масы әрәфәсиндә чапдан чыхмыш бу китабда мүәллиф «мухтаријјәтин нәдән ибарәт олдуғуну, мухтаријјәтдән нәләр кәзләдијимиз вә бу әрәфәдә өһдәмизә, милләт әфрадынын һәр биринин бојнуна нә кими вәзи-фәләр дүшдүјүнү һәр кәс анлајачағы бир тәрздә» гәләмә алмышдыр.

«Биз кимик вә истәдијимиз нәдир?» китабыны исә «Мусават» Түрк Әдәми Мәркәзијјәт Фиргәси Нәшријјәти 1918-чи илдә Бақыда һөкүмәт мәтбәәсиндә чап етдирмишдир. Әбдүлһәг Шүнасинин «Китабларымыз» мәгаләсиндә бу китабын да ады чәкилмиш вә онун Бақыда 1920-чи илдә нәшр едилдији кәстәрилмишдир. Әсәр Аббас Абдулла һачалоглуун «Мәгсәдимиз там мүстәгилликдир» адлы өн сөзү илә «Улдуз» журналынын 1991-чи ил 5-чи нөмрәсиндә тәқрар чап едилмишдир. Әсәрин мү-гәддимәсиндә «бизни бир милләт едиб, кәләчәјимизә парлаглығ үмидини бәсләдән» тарихимизин вә мәдәнијјәтимизин өзүнәмәхсус хүсүсјәтлә-риндән јығчам сөз ачылып, сонра исә јени мүстәгил дәвләт гуручулу-ғунда әсл мәгсәд мүәјјәнләшдирилир, мүстәгиллик үчүн әсас олан үч амилдән — милләт, өлкә вә һакимијјәтдән, харичи әлагәләрин вачибли-јиндән, дахили ишләрдән, иғтисади мүнәсибәт вә мүлкијјәт формала-рындан, һүгүг вә маариф мәсәләләриндән бәһс едилир; кәстәрилир ки, «ғануналарымызын ән баш әсаслары: һүрријјәт, мусават вә әдаләтдир». Ғануналарынын әсасында мәһз һүрријјәт, мусават вә әдаләт дајанан Азәрбајчан Демократик Чүмһуријјәтинин харичи сијасәти вә өлкә да-хилиндә көрмәли олдуғу милли-мәдәни ишләр һағгында јазылмыш јуха-рыда адлары чәкилән силсилә мәгаләләр өз вахтында мүһүм рол ойна-мыш, бу күн дә актуаллығыны вә әһәмијјәтини итирмәмишдир.

Азәрбајчан, онун мухтаријјәти, Демократик Чүмһуријјәтимизин «гүввәтли истиглалы» вә бүтүн варлығы илә әлагәдар 1917—1919-чу ил-ләрдә чап етдирдији китаблары, мәгаләләри, мәрузәләри вә көрдүјү-дикәр ишләр Ј. В. Чәмәнзәмиллини артығ бир «чәмаәт хадими» вә дәв-ләт гуручулуғу нәзәријјәчиси кими танытмышды. Одур ки, 1919-чу илин јайында вәтәнә гајыдан кими мүстәгил, суверен Азәрбајчан дәвләтинин Түркијәдәки сәфири вәзифәсинә тәјин едилир вә Истанбулда јола дүшүр.

Ј. В. Чәмәнзәмилли ғануни Азәрбајчан Демократик Чүмһуријјәтинин ишғалчы XI рус ордусу тәрәфиндән истиласындан сонра да бу вәзифәдә фәалијјәтини давам етдирир.

Ј. В. Чәмәнзәмилли 1921-чи илин әввәлиндән дипломатик фәалијјә-тини дајандырыр вә бүтүн күчүнү јенә Азәрбајчаны өјрәнмәјә, онун варлығыны, мәнәви-мәдәни гүдрәтини танытмаға сәрф едир, елми ич-тиманјјәтин диггәтини түрколокијада хүсуси бир «азәроложни шө'бә» ја-ратмағ еһтијачынын вә имканынын мөвчудлуғуна чәлб етмәјә чалышыр. Беләликлә, 1921-чи илдә Истанбулда «Јусиф бәј Вәзиров. Азәрбајчан Чүмһуријјәтинин сабиг Истанбул елчиси» имзасы илә «Азәрбајчан әдә-бијјәти бир нәзәр», «Тарихи, чографи вә иғтисади Азәрбајчан» ки-таблары мејдана чыхыр. Ј. В. Чәмәнзәмилли бу дөврдәки фәалијјәтинин әкә етдирән архивини, өзүнүн јаздығы кими, «Азәрбајчанын сон истиг-лал дөврүнә даир бир чоғ өврағ, мәсәлән, ики сәнәлик русча «Азәрбај-чан» гәзетәси коллексијону; «Азәрбајчан Чүмһуријјәти һөкүмәтинин әхбары»; милли иғтисадымыза даир китаблар вә мәчмуәләр; Гафгасијада ермәни-мүсәлман вурушмаларынын тәсвир едән вәсигәләр вә санрә — мү-һәфизә едилмәк үчүн Түркијә елм вә мәдәнијјәт мәркәзләриндән биринә тәғдим етмишдир. Бу архив индијә гәдәр кизли вә сирли бир хәзинә кими ғалмағдадыр.

Ј. В. Чәмәнзәмиллинин охучулары тәғдим едилән бу китабына 1918—1919-чу илләрдә Азәрбајчан Демократик Республикасы илә әлагә-дар гәләмә алдығы «Харичи сијасәтимиз», «Милли вә мәдәни ишләри-миз», «Биз кимик вә истәдијимиз нәдир?» адлы үч әсәри дахил едил-мишдир. Бу әсәрләр Ј. В. Чәмәнзәмиллинин Вәтән, Милләт вә Милли дәвләт, буналарын истиглалы вә истигбалы барәдә көрдүјү ишләри, үму-мијјәтлә, фикир вә дүшүнчәләрини тәсәввүр етмәјә имкан верир. Ајдын көрүнүр ки, һәмин фикир вә дүшүнчәләр бу күнкү варлығымыз вә тәле-јимизлә јахындан сәсләшир

*Тофиг Гүсәјноғлу
Филолокија елмләри доктору,
профессор.*

БИЗ КИМИК ВЭ ИСТЭДИЈИМИЗ НЭДИР

МҮГЭДДИМЭ

Тарих китабларына нэзэр јетирдикдэ түрк милләтинин гәдим һалларыны өјрәнмәјә дүрүст гадир ола билмирик. Чүнки түрк тарихинә даир лазыми мә'луматлар һәлә топланмајыб. Анчаг буну билирик ки, түркләр Алтај дағларынын әтрафында олармышлар. Орадан дәфәләрлә дәстә чәкиб гибләјә тәрәф кедибләр вә гырғынлар илә бир јердә чох јерләр әлә кәтирибләр. Тәбиәтән чүр'әтли, рәшадәтли вә чәнкавәр олдуглары үчүн түркләр Түркүстанда, Иранда, һиндистанда, Гафгазда, Авропа вә Африканын бә'зи нөгтәләриндә чох мүддәт ағалыг сүрүбләр.

Бизим Азәрбајчан да түрк ахынтысындан әмәлә кәлмә бир өлкәдир, түрк тарихи гарышыг олдугу кими, бизим Азәрбајчанын тарихи даһа да гарышыгдыр. Биз барәдә Аләмдә бир тарих һеч јазылмајыб. Анчаг дүрүст буну дејә биләрик ки, гәдим заманлардан бәри (мәсәлән, мин илләр бундан әввәл) Азәрбајчан каһ мүстәгил вә каһ јары мүстәгил бир һалда јашајыб. Дилләрдә Азәрбајчан индики Иранын шимали-гәрбиндән ибарәт идисә дә, чәнуби Гафгазын шәрг тәрәфи онун әксәрән һакимијјәти алтында оларды. Мәсәлән, он икинчи әср миладидә мәшһур шаир Хагани заманы Ширван шаһлығыны Азәрбајчан Атабәјлијинә табе көрүрүк. Индики Кәнчә вилајәти, јәни Күр илә Аразын арасы, гәдим заманлар «Аран» адланырды. Аран әјаләти дә пајтахты Кәнчә илә бирликдә чох заманлар Азәрбајчан

Атабәјлијинин бир һиссәси олмушдур. Мин иллик мүддәтиндә Азәрбајчанын заһири шәкли һәдсиз дәфәләр дәјишилиб: каһ вәгти бир һөкмдар әлине кечиб гоншу торпаглара да әл узадыб, каһ да бөлүк-бөлүк олуб, ханлар, әмирләр вә мәликләр рәјасәтинә дүшүб. Азәрбајчанымыз чох давалар вә чох милләтләр көрүб вә һәрә дә һәјатымыза бир тә'сир бурахмамыш олмајыб. Хүләсә, кечмишимиз нечә олуб мүфәссәл бир сурәтдә мүвәррихләримиз кәләчәкдә јазарлар биләрик. Һал-һазырда биз тарихи пилләләрдән кечиб, мин говға көрәндән сонра ујушуб, сабит бир шәкил алмышыг. Бөјүк түрк милләтинин бир шө'бәсини тәшкил еләјирик. Милләтә мәхсус бир амилләрә дәхи маликик: ајрыча дилимиз, адәт вә гандәмиз, әдәбијјатымыз вар. Әсрләрчә рәјасәт-пәрвәр һаким даирәләр тапдағы олан халгымыз һәмишә мәдәни һәјатында давам едиб, милли симасыны итирмәјиб, һәтта Иранын чазиб нәфсләри, руслуғун дәһшәтли зәрбәләри түрклүјүмүзү мәһв едә билмәди: ширин дилимиз вә әдәбијјатымыз саламат галды. Халгымызын көзәл бир хәсијјәти вар ки, һансы милләт илә јашады (истәр һаким, истәр мәһкум) өз дилини голајлыгла јадындан чыхартмаз. Бу һәгигәт һәм тарихдә, һәм һал-һазырда көрүнмәдәдир. Надир шаһ Иранын мәнфәәти үчүн, мәмләкәтин бир тәрәфиндән о бири тәрәфинә милләтләр көчүрүрдү. Мәсәлән, фарслары дашыдарды түрк арасына вә Гафгаздан түркләри көндәрәрди фарс әјаләтинә. Гәрибә будур ки, Гафгаза көчүрүлән фарслардан инди бир әсәр галмајыб: һамысы түркләшиб. Ирандакы түркләр исә дилләри, адәт вә гандәләри илә индијәдәк дурурлар. Хорасан вилајәтиндә Ширван адлы бир түрк кәнди вар (јәгин Гафгаздан бураја көчүрүлүб). Дөрд тәрәфи фарс ола-ола бу кәнд түрклүјүнү әсла итирмәјиб. Узаг кетмәјәк: Азәрбајчанда тәк-түк ермәни вар ки, дилимизи билмәјә. Һәтта Русијадан кәлмә малағанлар да өјрәнибләр.

Демәли, мәдәнијјәтимизин әсасыны тәшкил едән дилимиздә бир чазибә вар. Гејри-мәчбури олараг өзкәләри тәрәфинә чәкир вә тә'сири алтында сахлајыр. Бу сәбәбдәндир

ки, рус һөкүмәти бизи зор илә дилимиздән узаглашдырмаг мејлиндә олдуғу һалда, биз рус мұһачирләрини түркләшдирдик. Јенә һәммин сәбәбдәндир ки, ермәниләр Авропа мәдәнијјәти илә биздән чох-чох әввәл ашина ола-ола јенә бизим мәдәнијјәтә бач верирләр: дилимизи өјрәнирләр, мусигимиздән һөзз апарырлар; һәтта әдәбијјат тарихимиздә дә ермәни адлары көрүнүр. Диггәт јери бурададыр ки, өзкә милләтләри түрк мәдәнијјәтинә бач вердирмәјә һеч дә сәј ејләмирик, зор да ишләтмирик.

Бизи бир милләт едиб, кәләчәјимизә парлаглыг үмидини бәсләдән һәммин мәдәнијјәтимизин бу хүсусијјәти, бу мәнлијидир.

I. ӘСЛ МӘГСӘД

Дүнијада һәр бир милләтин хошбәхт јашамасына сәбәб аңчаг о милләтин өз милли идарәси-ола биләр. Милли идарә дә милли торпагда, јәни мұәјјән бир өлкәдә бәргәрар ола биләр. Һәр кәс ки, милли өлкәдән мәррумдур, јәһуди кими һәмишә башы гапазлы олар. Һалымызы нәзәрә алдыгда өзүмүзү хошбәхт көрдүм. Чүнки биз Азәрбајчан кими дәвләтли бир өлкәјә маликик. Демәли, әввәлинчи мәсәлә милли өлкәдир. Милли өлкә олдугда икинчи мәсәлә сакин халгдыр. Бир халг ки, бир динли, бир ганлы, бир адәтли, бир тарихли олду, о халгын мәнасы артар.

Азәрбајчанда һамыдан артыг олан биз түркләри мұлаһизә етдикдә өзүмүзү хошбәхт көрүрәм, чүнки торпағымыза сөјкәнсәк, һеч бир дүшмән бизә хәтәр јетирә билмәз. Өлкә вә чәмаәтдән башга бир бөјүк мәсәлә дә вар. Бу мәсәлә дә һакимијјәт мәсәләсидир. Бу һакимијјәт, јәни өлкәмизин ихтијары кимин әлиһә дүшсә, үстүмүздә о аға олачаг.

Бизим Азәрбајчан мин ил бундан әввәл дә мөвчуд иди. Онда һәм өлкәмиз вар иди, һәм дә халгымыз. Лакин һакимијјәт бизим әлимиздә дејилди. Кәлди-кәдәр бир хан вә ја бәј фајдамызы көзләјә билмирди. Русларын һакимијјәти

бизи дәхи дә пәс һаллара кәтирди: ихтијарымызы әлиһә алыб, бизи һәм торпағымыздан, һәм дә милләтимиздән мәррум гылмаг истәди. Вәтәнимизи рус көчәриләри илә долдурду.

Бөјлә олан сурәтдә бизим үчүн ән вачиб мәсәлә Азәрбајчанын һакимијјәтинин өз әлимизә алмагдыр. Бу иһә истиглал илә олур. Одур ки, Азәрбајчан истиглалы фиргәмизә әләм олмушдур.

Түрк әдәми — мәркәзијјәт фиргәси «Мүсават»ын әсл мәгсәди дә бундан ибарәтдир.

Ола биләр ки, өз ихтијарымыз өз әлимизә дүшдүкдә әдаләтсизлик баш версин. Әдаләтсизлији јох етмәк үчүн Азәрбајчан һакимијјәти кәрәк халгын өз истәдији адамларын әлиһә кечсин. Та ки, милли идарә халгын хаһиши илә олуб чәмаатын һәр бир синфинин еһтијачыны нәзәрә алсын. «Мүсават»ын үмдә истәдији будур ки, үмумхалг имтијазлы синифләрин кејфи-мәишәсинә гурбан олмасын. Демәли, биз мүсаватчыларын бу саат ики фикри вар: бири Азәрбајчанын харичи ишләринә даирдир, дикәри дә дахили ишләринә.

II. ХАРИЧИ МӘСӘЛӘ

Азәрбајчан һакимијјәти әлимизә дүшдүкдә вәтәнимиз мүстәгил бир шәкил алыр. Үч амил — милләт, өлкә вә һакимијјәт бир јердә топланыр.

Азәрбајчан истиглалијјәтинин тәмин етмәк үчүн чәми гүввәт вә гүдрәтимизи мејдана чыхартмалыдыр. Бу јолда нә гәдәр фәдакарлыг лазым олса, көстәрмәлијик. Бир тәрәфдән бејнәлмиләл конгресләрдә һагларымызы билдирмәлијик вә милли тәләбләримиздә иһәрар етмәлијик: о бири тәрәфдән истиглалијјәтимизин давамна чалышмалыјыг; мәмләкәти мүстәгил јашатмалыјыг. Јәни дахили вә харичи ишләримиздә асудә јашамалыјыг.

III. ДАХИЛИ МЭСЭЛЭЛЭР

Дахили ишлэрдэ Азэрбајчан бүсбүтүн асудэ олачаг. Она һеч кәсин гарышмасына имкан верилмәјәчәк. Өлкәмиз милләт вәкилләри јаздығы ганун илә доланачаг. Чүнки милләтин чоху кәнд әһли әкинчидән ибарәтдир вә кәндчи зәһмәткеш олдуғундан ганунларымыз зәһмәткешләрин тәрәфини сахлајачаг.

Өлкәмиз гануна табе олачаг вә ганундан харич бир иш көрүлмәјәчәк. Ганун да битәрәф олдуғундан һеч зүлм олунајачаг. Јә'ни һамы ганун габағында бәрабәр олачаг, өкәјлик-доғмалыг олмајачаг. Ганун сорушмајачаг ки, филанкәс ермәнидир, јайнки мүсәлман; филанкәс кишидир, јайнки арвад. Филанкәс дәвләтлидир, јохса фәгир. Ермәни, мүсәлман, рус, киши, гадын, дәвләтли, касыб һүгугда бәрабәрдир. Ганунун нәзәриндә һамысы мүсавидир. Ганунларымыз ән баш әсаслары: һүрријјәт мүсават вә әдаләтдир. Вәтәнимиздә һамы азад олачаг. Онлары сәбәбсиз тутуб газаматларда сахламајачаглар. Һәр кәсин тәгсирә олду, ону душтаг едә биләрләр. Тәгсир дә ганун вә мәһкәмә васитәсилә мә'лум олар. Көһнә рус һөкүмәти бир данос үстә адамы һәбсә атырды. Инсанлар ајлар вә илләр үзрә намә'лум сәбәбләрә көрә газаматларда јатырдылар. Вәтәнимиздә бәјлә әдаләтсизликләр олмајачаг. Бир адамы ки тутдулар, онун ихтијары олачаг, өзүнүн 24 саатын мүддәтиндә ја бураһылмасыны вә ја мәһкәмәјә апарылмасыны тәләб едә. Өјлә ки, мәһкәмә бахды көрдү наһаг јерә тутулуб, онда тутан адамы чәримә едәчәкләр. Һәркаһ бир шәхс тутулуб душтаг олса, чәкдији зәрәрләр тутан адамдан мәчбурән алыначаг.

Шәхс азад олан кими онун сакин олдуғу мәнзил, еви-мәскәни дә асудә олачаг. Демәли, һәр јетән кәлиб, ораны ахтарыб, алт-үст чевирмәјәчәк. Көһнә һөкүмәтин заманында вә ингилаб вәгти евләри ахтармағы чох көрүрдүк. Һеч наһаг јерә кечәни мүлаһизә етмәјиб халгын раһатлығыны позурдулар.

Бизим «Мүсават»ын истәдији будур ки, евә кирмәк вә

ахтарыш билмәррә јох олсун. Халгымызын истираһәти вә асудәлији хәләлдар олмасын. Милис вә ја полисин евә кирмәјә ихтијары бә'зән вахтлар олмалыдыр. Бунлар да ки, ганунда јазылачаг. Мәсәлән, евә гануну позмуш адам гачыб кирсә, далынча кетмәлидир. Бу шәрт илә ки, чанинин орада олмасы дүрүст мә'лум олар. Евдән «һарај» вә «аман» сәсләри ешидилсә дахил олмалы. Јанғы вә су басгынында да кирмәк олар. Гејри вахтлар халгын еви, истәр фәгир, истәр дәвләтли, бир падшаһ сарајына дәнмәли вә һәр кәсин ахтарыш гәсдилә оранын гапысындан ичәри ајаг басмаға бәлә ихтијары олмамалыдыр.

Азэрбајчанлы азад олдугда онун сөзү, јазысы, иман вә е'тигады да азад олачаг. Данышдығы сөз үстә вә јаздығы шејләр үстә она тәнбәһ олунајачаг. Мәсәлән, Азэрбајчанын идарәси хошу кәлмәзсә, о барәдә кејфи истәдији гәдәр данышыб јаза биләр.

Көһнә рус һөкүмәти е'тигад үстә инсанлары дәстә-дәстә Сибирә көндәрирди. Е'тигад көрәк азад олсун. «Ла көраһ фи әл-әд-дин» ајәсинин һөкүмү билхассә сијаси е'тигадлара тәтбиг олунамалыдыр. Е'тигад азадлығындан азэрбајчанлылар һүгугларыны итирмәзләр. Чүнки бизим ганунлар битәрәф олуб мәмләкәтимиздә е'тигадларын һеч биринә тәзјиг етмәјәчәк, кимсәнин дининә тә'риз олунајачаг. Чүнки дин инсан илә Аллаһын әлагәсинә даир бир шејдир. Дин бир мүғәддәс јолдур ки, инсанын кизли сирләрини, дуа вә диләкләрини Аллаһ һүзуруна апарыр. Бу јолу һәрә өзүнә бир нөв тәсвир елијор. Дин бир аләмдир ки, ораја дүнја ганунларынын гарышмағы лазымсыздыр. Аллаһ илә инсанын арасына кирмәк инсанын азадлығына хәтәр јетирир. Она көрә Азэрбајчанда е'тигад вә инамлара зор олмајачаг: һәр кәс һансы мә'бәдә үз дөндәрәчәк дөндәрсин. Бизә онун садиг вәтән хадими олмасы лазымдыр. Көһнә һөкүмәт заманында халг бир јердә топланыб дәрдини данышмаг үчүн дә көрәк изи алајды. Бизим истәдијимиз будур ки, чәмаәт јығынчағы да азад олсун. Халгын кејфи истәдији заман јығынчаг гуруб, истәр евдә, мејданда вә ја күчәдә, бағда һәр нә мәсәләси вар мүзакирәјә гоја биләр.

IV. ИГТИСАДИ ИШЛЭР

Көһнә һөкүмәт биздән кејфи истәдији тәһәр верки алырды. Бир верки бу иди ки, ачыг-ачыгына алырды. Мәсәлән, кағыз көндөрирди ки, бир бу гәдәр борчун вар вер. Бир верки дә бу иди; өртүлү алынырды, бизим хәбәримиз олмурду. Мәсәлән, јапон давасынадәк кибритин (испичка) гутусу бир гәпик иди. Давадан сонра икиси үч гәпик олду. Бунун сәбәби бу иди ки, һөкүмәт кибрит гутусуна јарым гәпик хәрч артырды. Демәли, чамаат бир гуту кибрит алдыгда һөкүмәтә јарым гәпик верки верирди. Бөјлә өртүлү верки чох иди. Чох шејин баһалашмасынын сәбәби бурада иди. Вә баһалығын ағырлығы да һәмишә касыб вә фүгәраларын үстүнә дүшүрдү. Чүнки чох газанчлы, дөвләтли илә јохсул, касыб бир гәрарда верки верирдиләр.

Бу әдаләтсизликләри нәзәрә алыб, бизим «Мүсават» өртүлү веркинин јох олмасыны тәләб елијор.

Верки кәлирә көрә алынмалыдыр. Мәшһәди һәсәнин илдә јүз манат кәлири вар, она көрә милләт хәзинәсинә верки верир. һачы Әсәд дә илдә он ики манат газаныр, бу газанчына мүвафиг бәддә верир. Бундан әлавә, биз мирасдан верки алынмасы тәрәфдарыјыз. Чүнки ирс адама көјдән дүшмә кими галыр. Мәсәлән, Әһмәд бир дә ешидир ки, вәриссиз әмиси өлүб, јүз мин манат тәнхәһи (вар дөвләт) галыб, бу малы вә дөвләти Әһмәд газанмајыб, зәһмәт чәкмәјиб, алын тәри төкмәјиб. Она көрә бунун бир һиссәси милләт хәзинәсинә чатмалыдыр.

Бир мәмләкәтдән о бири мәмләкәтә кечирилән мала гојулан көмрүк чох вәгти чәмаәтә бөјүк зијанлар верир. Көрүрсән Арасын о тајында халг јағ-јаванлығы вә гејри јемәк шејләрини гојмаға јер тапмырлар. Амма бу тајда чәмаат корлуг чәкир. һөкүмәт сәрһәддән мал кечирмәји гадаған етмәк илә ики тәрәфи дә зәрәрә салырды. Иранлы малыны сатыб пул һасил едә билмирди. Гафгазлы да баһа гијмәтә алырды.

Кан вәгти мал кечирмәк көмрүк илә мәһдуд олунурду.

Јағын кирвәнкәси Арасын о тајында бир аббасы олдугда, бу таја кечдикдә ики аббасы олурду. Чүнки сатычы һөкүмәтә вердији бир аббасыны малын үстүнә гојурду. Ахырда ағырлығы кәһә фәгир вә касыба дүшүрдү. Ајда јүз мин манат кәлири олан да јағын кирвәнкәсинә ики аббасы верирди, он беш манаты олан да, бөјлә әдаләтсизлији јох етмәк үчүн фиргәмиз зәрури олан шејләрә аз көмрүк гојулмасыны вә ја һеч гојулмамасыны тәләб едирди.

V. РӘИЧБӘРЛӘРӘ ИСТӘДИЈИМИЗ

Азәрбајчан халгынын чоху кәндләрдә вә гәсәбәләрдә олурлар. Бунларын күзәран вә дирилији торпаға вә онун мәһсулуна бағлыдыр. Бири буғда әкир, о бири памуг бечәрир, бир ајрысы бағчылыг елијор. Бәзи јерләрдә дә әкинчилијә һеч һәвәси олмајан бир бәј, мүлкәдар вә ја тачир һәдсиз торпаға маликдир. Көрүрсән буғда әкмәк мејлиндә олан рәичбәр кедир бәјин вә ја тачирин гапысына дијор:

— Истијорум ушагларыма гыш рузиси үчүн буғда әкәм. Тохумлуг буғдам да вар: амма торпағым јохдур. Кәл торпаг сәндән, зәһмәт мәндән буғда әкәк.

Торпаг саһибни разы олур. Амма бу шәртлә ки, бичин заманы буғданын јарысы торпаг һаггы верилсин. Рәичбәрин әлачы нәдир? Јер јијәси гејри шәртләр дә гоја, кәһә гәбул едәсидир. Чүнки торпаг олмаса, буғда әкилмәсә, гышда рәичбәрин күлфәти ачындан өләсидир.

Бичарә рәичбәр башлыјор јери әкмәјә, суварыр, бичир, хырмана топлајыб дөјүр. Буғда чуваллара долдугда бәј кәлир бөлүшмәјә. Зәһмәт чәкән рәичбәр буғданын тән јарысыны кәнарда отуруб әлини-әлине вурмајан бәјә верир.

Бу мисалдан мәлум олур ки, бир шәхс зәһмәт чәкир, о бири чәкмир вә зәһмәт чәкмәјән зәһмәт чәкәнин алын тәријлә әмәлә кәлән малына шәрик чыхыр.

Бизим нәзәримизчә һәр кәс өз зәһмәтинин мәһсулуну алмалыдыр. Бири чох зәһмәт чәкди кәрәк әвәзини алсын.

Зәһмәт чәкмәјән дә чәзасына чатсын, јә'ни тәнбәллијин мејвәсини јесин.

Торпаг ишләрини әдаләтли бир гајдаја салмаг үчүн фиргәмиз мәсәләни бәјлә һәлл едијор. Азәрбајчандакы чәми торпаг мәмләкәтимиз ихтијарында олур. Азәрбајчандакы чәми торпаг (истәр сабиг падшаһын хәзинәсинин, истәр гејри мүлкәдарларын ола) пулсуз олараг зәһмәткешләрә пајланачаг. Әлбәттә, пајланандан габаг кәрәк торпағын миғдары вә рәнчбәрләрин сајы мә'лум олсун. Сонра һәр зәһмәткешә бир парча јер вериләчәк. Бу јерин бәјүклүјү ганун илә тә'јин олуначаг. Һәр һалда верилән торпаг рәнчбәри вә күлфәтини доландырачаг. Верилән јерә рәнчбәр малик олур вә өз јери олдуғуну вә һеч вә'дә әлиндән алынмамағыны билдикдә о јерин үстүндә чани-дилдән ишлијер.

Рәнчбәрә дөвләтимиз тәрәфиндән јер бағышландыгда о јерин алтындакы хәзинәләр, мә'дәнләр вә саир верилмир. Мәсәлән, кәндчи Мустафаја бир парча јер верилир. Сонра мә'лум олур ки, бу јерин алтында гызыл мә'дәни вар. Онда милли идарә мә'дәнин ишләnmәсини өз ихтијарына алыр. Һәркаһ мә'дән ишләдикдә кәндчи Мустафанын әкининә зәрәр јетиширсә вә ја әкин мүмкүн олмурса, Мустафаја јени торпаг верилир. Демәли, мәмләкәтин фикри бу олмалы ки, зәһмәткеш зәһмәтини гојмаг үчүн јер тапсын. Та ки өзүнү вә күлфәтини раһат доландыра билсин.

Торпаг тамам алыныб рәнчбәрләрә пајландыгда, мүлкәдарлар бәјүк зәрәрләр чәкирләр. Әјлә адамлар вар ки, билмәррә мүфлис олурлар. Дүнән бәјлик вә ағалыг едән адам бу күнкү рузисини газана билмир, малына үмид бағлајыб, јахшы өмүр сүрәнләр бирдән јохсуллуғ бәласына кирифтәр олуб, начар галырлар. Милләтин бу синфинин дә дәрдини нәзәрә алыб фиргәмиз гәрар гојар ки, торпаг әлиндән алынан мүлкәдарлара да зәрәр вә хәсарәтләринин әвәзи верилсин. Әлбәттә, бу пуллары милләт хәзинәси өз өндәсинә кәтүрүр вә борчлудур ки, дөвләтлиләрдән алынан веркиләрдән версин.

Мәсәләр, көл вә көләват јерләрә вә ахар сулара кәлдикдә бунлар һамынын малы һесаб олуначаг. Үмумин мәнфәәсини нәзәрә алараг әјлә ганунлар гојулачаг ки, тәм'и артырылдыгдан халга хәтәр тохунмасын. Мәсәлән, мешә башына галса, һәр јетән ону гырар. Ахырда халг одунсуз галар. Мешә дә тез әмәлә кәлән шејләрдән дејил. Буна көрә одун гырмаг гануна вә низама табе олачаг.

Көл, көләват јерләр вә ахар сулар да һабелә.

VI. ИШЧИЛӘРӘ ВӘ ФӘҺЛӘЛӘРӘ ИСТӘДИЈИМИЗ

Мәдәнијјәт вәтәнимиздә артдыгча, фабрик вә заводлар да артыр. Фәһлә халгы күн-күндән чохлашыр. Мә'лумдур ки, инсан (кәндли инсан) ағ күнлүкдән фәһләлијә кетмир. Һәр кәсин пулу јохдур вә ја әкмәјә торпағы јохдур, баш кәтүрүб кедир шәһәрә вә зәһмәтини сатмаға јер ахтарыр. Јијәсиз фәһлә чох әзијјәтләр чәкир: чох әлләрә кечиб бир гарын чәрәјә гул олур. Чохлары фәһләни ач вә чәрәксиз көрдүкдә, ону бачардыгча артыг ишләдир. Чох вахты көрпә ушаглар дөвләтлиләрин торуна дүшүб, фабрика күнчләриндә өмүрләрини чүрүдүрләр...

Бу зүлмләри нәзәрә алараг фиргәмиз «Мүсават» фәһләнин раһатлығына чыхмағыны истијор. Бәјлә ки, фәһләнин иш күнү сәккиз саатдан артыг олмамалыдыр. Кечә-күндүз ијирми дөрд саат олдугда инсан бунун сәккизини јухуја, сәккизини ишә вә сәккизини дә хүсуси ишләринә сәрф ејләмәлидир.

Фәһлә һәфтәдә алты күн ишләмәли, једдинчи күн исә динчәлмәлидир. Кечә гуллуғу гадаған олунмалыдыр. Анчаг бә'зи ишләрдә кечә ишләмәји вачиб олдуғундан кечә ишләмәлидир. Ишин вачиблији фәһлә чәмијјәтләри тәрәфиндән тәсдиг олмалыдыр ки, бәһанә илә фәһләләри алдадыб ишләтмәсинләр.

Он алты јашына чатмамыш ушагларын фәһләлији гадаған олунмалыдыр. Чүнки буиларын бәдәни о гәдәр көврәк-

дир ки, ишә таб кәтирмәзләр. Бир дә балалар он алты сун-
ләринәдәк мәктәбдә охумалыдырлар. Он алтыдан 18 яшы-
на гәдәр оланлар күндә алты саат ишләмәлидирләр. Чүнки
артыг иш онларын бәдәнләринә зәрәрлидир. О ки галды
арвадлара, бунлара да бәдәнләринә зәрәр кәтирән иш вер-
мәк гадағандыр.

Муздур вә ишчи арвадлар һамилә олдугда доғана бир
ај галмышдан ишдән азад олмалыдырлар вә доғдугдан ај
јарым сонра ишә башламалыдырлар. Бу ики ај јарым вах-
тын мөвачибни тамам-камал муздур арвада чатмалыдыр.

Һамилә вә доған арвады ишдән азад ејләмәкдә мәгсәд
будур ки, арвадын гарнындакы баланын вүчудларына зәрәр
төхунмасын. Бир чох әли ушаглы арвадлары фәгирлик фаб-
рикаларда ишләмәјә мәчбур едијор. Бизим истәдијимиз бу-
дур ки, бөјлә арвадларын балалары үчүн фабрикин јанын-
да тәрбијәханалар ачылсын. Та ки һәм аналар балаларын-
дан архајын олсунлар, һәм дә балаларын саламатлығы вә
тәрбијәсилә чалышылсын.

Сүдәмәр ушаглар олдугда ишчи аналар һәр үч саатдан
бир јарым саатлығы балаларынын јанына бурахылмалы-
дыр.

Чох фәһләләр иш заманында шикәст олулар. Кими гол-
дан вә гычдан олулар, кими көзләрини итирир. Бөјлә фәһлә-
ләр һөкүмәт хәрчинә олараг сығорта олунмалыдыр. Јәни
шикәст олуб, ишә кедә билмәсәләр мәмләкәт хәрчинә сах-
лансынлар.

Узун мүддәт бир јердә ишләјән фәһлә муздуну һәр һәф-
тә башы алыр. Музд пул илә олулар. Пул әвәзинә шеј вермәк
гадаған олуначаг. Чүнки шеј вердикдә фәһләни товлујур-
лар.

Бә'зи адамлар фәһләни чәримәлијор вә муздундан чыхыр.
Бу, гадағандыр. Фәһлә ишләдикдә бир шеји хараб ејләсә вә
ја хоша кәлән сајаг гајырмаса, онларын гијмәтләрини фәһ-
ләнин мөвачибиндән чыхмамалы. Фабрика вә завод кими
чәми фәһлә ишләјән јерләрә мүфәттиш тәјин олунмалы-
дыр. Бу мүфәттишләр фәһләләрә даир верилән ганунларын

дүрүст јеринә јетирилмәсинә бахачаглар. Фәһләни мән-
фәәтини көзләмәк үчүн фәһлә вәкилләри дә мүфәттиш илә
ишә бахырлар. Бу фәһлә вәкилләринә дәвләт мөвачиб вер-
мәлидир. Ев гуллуғчулары вә нөкәрләр дә бу мүфәттишә
табе едилер.

Фәһләләр чох вәгти нараһат мәнзилләрдә јатыб-дурур-
лар. Бу мәнзилләрдә инсанын сәләмәтлији үчүн вачиб олан
ишыг, гурулуғ вә истилик олмур. Фәһлә мәнзилләринә баш
чәкмәк ихтијары вә онлары низама салмаг мәсәләси ида-
рәјә мөһвәл (һәвалә) олунур. Әлбәттә, кәнә фәһлә вәкил-
ләри иштирак едир ки, доғрулуғ ортаја чыхсын.

Һәр бир фәһлә ишләјән фабрикаларда әмәләләр үчүн
һәкимләр сахланмалыдыр ки, азарлылара вәгтиндә бахыб,
ишдән азад ејләсин вә мүәлицә башлансын. Дәрман вә һә-
ким кәрәк иш саһибләринин хәрчинә олсун. Азарлы фәһлә
азарладығы заманда мөвачибини алмалыдыр.

Һансы иш саһибни гануну позуб, фәһләјә зүлм ејләсә,
мөһкәмәјә верилиб, тәнбијә олунмалыдыр. Һәркаһ фәһлә вә
фабрикачы арасында гејлүгал баш версә, ишә бахмаг үчүн
мәсалһә һеј'әти гајырмалыдыр. Бу һеј'әтин јарысы фәһлә
вәкилләриндән, јарысы иш саһибләринин адамларындан
тәшкил едиб, бир јердә ишә бахыб, һаггы ортаја чыхарыр-
лар. Јад шәһәрә иш ахтармаға кәлән фәһләләрә көмәк ет-
мәк үчүн зәһмәт биржасы гајырылыр. Гајыран да мөһәлли
идарәләр олулар. Зәһмәт биржасынын борчу будур ки, фәһлә-
ләрә тезлик илә иш тапсын. Бурада да кәнә фәһлә вәкил-
ләри иштирак едилер.

VII. ӘДЛИЈӘ ИШЛӘРИ

Һәр бир мәмләкәтин јахшы вә ислији онун гануну илә
билинир. Мәсәлән, Алманија дәвләти дедикдә јадымыза
оранын гануну дүшүр. Оранын низамы халтын раһатлығы,
мәмләкәтин мөһкәмлији бүтүн оранын ганунларынын дәв-

лэтиндэдир. Алманијадан сонра Ирана нэзэр салдыгда ораны алт-үст көрүрүк. Чүнки оранын гануну да алт-үстдүр.

Ганунун јахшылығы онун зəманəјə вə əмрə мұвафиг олмасыдыр. Бу да онда олар ки, өмүр габаға кетдикчə, ганун да габаға кедə. Јə'ни көһнə мəзмунуну дəјишиб, тəзəлəшə — Авропанын чəми ингилаблары ганунун дəјишмəsi үстдэдир. Көһнəпэрəстлэр анд едиб, гəдим ганунларын галмасыны истијорлар. Ингилаб исə гəдим ганунлары учуруб, əвəзиндə тəзəсини јазыр. Иран, Бухара вə бу кими мұсəлман дөвлəтлəринин үмдə бəдбəхтликлəri бундадыр ки, ганунлары көһнəлиб, дəбдэн дүшүб. Бизим Азэрбajчанымызы бəлаја салмамаг үчүн кэрək өлкəмиз јени јазылмыш əдалəтли ганунлар илə долансын. Чəми əдлијјə мəһкəмэлəримиз кэрək ганунлара табе олуб, мұдахилəдэн һифз олунсун. Мəһкəмə ишинə һэр јетэн гарышар исə, мəһкəмə битэрəфлијини вə əдалəтнини итирэр. Бириси бир тэгсирли иш тутарса, мəһкəмə онун ишинə бахыб гəрар чыхармалыдыр. Бу гəрар ганун үзрə тəсдиг олунмамыш о адам чəзаламамамыдыр.

Ганун битэрəф олдугда һамы онун габағында бəрабəрдир. Бу күн мəмлəkəтин вəзири бир адама зүлм ејлəсə, икиси дə мəһкəмəјə чəкилмəлидир. Ики тэрəф дə мəһкəмə гаршысында данышыб, дərдини дијор. Сонра тэгсир исбат олундугда, мəһкəмə гануна бахыб олунан зүлмə кэрə иш кəсир. Даһа вəзирлик мəнсубијјəти нэзəрдə тутулмур. Чүнки ганун кэрək нə падшаһ танысын, нə кəдə. һэр кəс тэгсирлидир — ганун ону танымалыдыр вə онун тəнбени үчүн мəһкəмəјə мұрачнəт етмək һэр кəсə мұјəссəр олмалыдыр.

Бунун үчүн дə мəһкəмə хэрчи лəғв олунуб, мұһакимə мұфтə вə пулсуз олмалыдыр.

Мəһкəмə адамларынын гуллуғу һəмишəлик олмалыдыр вə мəвачиб тэрəфдэн корлуғлары олмамалыдыр. Чүнки бунлар гуллуғдан говулмагдан горхуб, кəлəчəкдə ачлыг, мөһтачлыг горхусу чəксəлэр, ишə битэрəф баха билмəзлэр. һакимлəрин һеч кəсə вə һеч шејə еһтијачлары олмамалыдыр. Бөјлə олдугда рүшвəтхорлуғ да олмаз.

Һэр бир мəмлəkəтə тəзə гүввə верэн, онун габаға кетмəсинə сəбəб мəктəб олур. һансы мəмлəkəтин мəктəби һизами олса вə сajча артыг олса о бири мəмлəkəтə галиб кəлэр — истэр давада, истэр тичарəтдə, истэр сənəтдə. Мəктəбсиз миллəт ришəсиз ағач кимидир; дирилији үчүн лазым олан гүввəsi олмајыб, гурујуб чандан дүшэр. Мəктəб тəзə фикирли адамлар јетирир. Бунлар да чəмаəтин мəишəтини дəкишмəјə чалышырлар.

Бөјлə олдугда Азэрбajчанда мəктəб вə маариф ишинə артыглығынча чалышмалыјыг. Бу барəдə бизим фиргəмиз «Мусават»ын фикирлəri бөјлəдир:

Маариф ишлəриндə дин, миллəт, арвад вə кишилик билмəррə кəнара гојулмалыдыр: елм јолунда һамы бəрабəрдир. Демəли, маариф ишинə дөвлəтимиз пул бурахдыгда һамынын еһтијачыны нэзəрдə тутар.

Маариф ишлəриндə битэрəфлик олан кими азəдəлик дə кэрək олсун. Мəктəб елм очағыдыр, даһа бураја һеч кəсин гарышмаға һүнəri јохдур. Вəтəнимиздə Авропа гajдасы һэр бир мəктəблэр ачылмалыдыр.

Истэр шəхс, истэр идарə вə чəмаат мəктəб ачмаг вə маариф үчүн чалышмаға азаддырлар.

Мəктəблэр өјлə кэрək дүзүлсүн ки, ашағыдан ортаја вə ортадан јухары мəктəблэрə кечмək асан олсун. Јухары мəктəблэр даһили ишлəриндə азад олмалыдырлар. һөкүмəтин бу мəктəблəрин хүсуси идарəсинə гарышмаға ихтијари олмамалыдыр. Халгын охумасына мејдан вермək үчүн ашағы мəктəблэр мəчбури вə мұфтə олмалыдыр. Јə'ни һэр бир ата вə ја ана борчлудур ки, өвладыны мəктəбə көндəрсин, мəктəбин дə борчу: будур ки, ушағы пулсуз охутсун. Ата вə ана өвладларыны мəктəбə көндəрмəсалэр, онлар да чəримə вə ја тəнбей олунмалыдыр.

Дил мəсəлəсинə кəлдикдə, əлбəттə Азэрбajчан мəктəблəриндə ишлənən түрк дили олмалыдыр. Чүнки буранын чох чəмаəти түркдүр. Она галды гејри хырда миллəтлэрə, он

ларын да дили гадаған олмасын. Һәркаһ лазыми мигдарда ушаглары вар исә мәктәпләриндә өз дилләриндә дәрс верилир.

Бизим дил (түрк дили) дөвләти дил олдуғундан, әлбәттә ону билмәк чәми азәрбајчанлыларә вачибдир.

IX. АХЫРКЫ СӨЗЛӘРИМ

Фиргәмиз «Мусават» мөгсәдләрини нәгл ејләјиб гуртардым. Һәр кәс ки, бизим јухарыда јазылан фикирләрә шәрикдир, бизим чәркәјә кечмәлидир: јәни «Мусават» фиргәсинә јазылмалыдыр. Өјлә ки, бизим фикирли адамларын сајы артды, онда биз фикирләримизи тамамилә эмәлә кәтирә биләчәјик. Умидимиз будур ки, бундан мөгсәдләримизә чатаг.

Фикирләримизи јеринә јетирмәјә һазыркы вахтдан әлверишли бир заман олмајачаг. Она көрә Вәтәнимизи һифз етмәк үчүн фиргәмиз башына јығылын.

Сағ олсун бизим фикирләрә шәрик оланлар! Јашасын Азәрбајчан истиглалы!

ХАРИЧИ СИЈАСӘТИМИЗ

1. ГҮВВӘЛИ ИСТИГЛАЛ

Дүнјада һәр бир дөвләти тәшкил едән үч амилдир: торнаг, милләт вә һакимијјәт. Бу күн Азәрбајчанда бу үч амил мөвчуд олдуғу үчүн Азәрбајчан мүстәгил бир мәмләкәтдир. Лакин мәмләкәтләр арасында фәргләр чохдур. Мәсәлән, көһнә Австрија—Мачарыстан дөвләти илә Алманијаны мугәјисә едәк. Тәрзи-идарәсиндән башга бу ики дөвләтин эсл маһијјәтиндә бөјүк фәргләр көрүнүр. Алманијанын там әксәријјәтини тәшкил едән алман милләти олдуғу һалда, Авс-

трија—Мачарыстанда чүрбәчүр милләтләр јашајырды. Онын үчүн сәләмәти-мүлкијјә Алманијада Австрија—Мачарыстандан чох иди. Ола биләр ки, бир мәмләкәтдә дахили мүсәлимәт чох милләтләрин вүчуду илә дә тәмин олунсун. Бу һалы Шимали Америка Чәмаһири-Мүттәһидәсиндә көрүрүк. Дүрлү милләтләр вәтәни олан бу Чүмһуријјәт ән сағлам бир идарәјә истинадән хошбәхт јашајыр вә халгынын раһат вә истираһәтини тәмин едәрәк, рәғбәтини газаныр, бунун сәбәби исә уча бир идарә, көзәл бир ганундадыр.

Бир тәрәфдән әдаләтли идарә, о бири тәрәфдән гүввәтли бир мәдәнијјәт мәмләкәтдәки бүтүн милләтләри јоғуруб, бир гәлибә салыр. Һәр кәс үмуми вәтәнини сеvir вә онун мәдәнијјәтини гејри-мәчбури бир һалда алыр.

Түрк идарәләриндә ән гәдимдән бәри истила олунмуш милләтләрә гаршы бир әдаләт јеридилмишдир: һеч бир милләтин дахили ишинә гарышылмамыш. XII әсрдә гәрбә доғру ахыб кәлән татар гөвмләринә нә гәдәр вәһшилик иснад етмәк истәмишсәләр дә, битәрәф мүвәррихләр татарларын да идарәсини әдаләтли олдуғуну инкар етмәјирләр. Нечә әср Русијаны һөкмү алтында сахлајан татар рус милләтин дахили ишләринә гарышмады; дини вә милли мәсәләләр татар һакимијјәтиндән кәнарда галды.

Ејни һалы Османлы идарәсиндә дә көрүрүк: ермәниләр, болгарлар, румлар, грекләр, сербләр вә башгалары милли вә дини мәсәләләриндә асудә идиләр. Анчаг Түркијә Америка кими гәви бир мәдәнијјәтә малик олмадығы үчүн әлини алтындакы милләтләри јоғуруб бир шәклә сала билмәди, Түркијәдә сакин бүтүн милләтләр үмуми мәмләкәт мәдәнијјәтиндән ајрылыб, өз милли мәдәнијјәтинин инкишафына чалышдылар. Түркијәдән фәјдаланмаг истәјән европалылар да бу милләтләри тутмаға башладылар. Авропа мәдәнијјәти Түркијәә ән әввәл мәнкум милләтләр васитәсилә кирди. Мүстәбид султанлар, чаһил «алимләр» һуруфат мүшкүләти, шәрг тәнбәллији Авропа мәдәнијјәтинә тәрәфи-мугабил кәлдисә дә, јалныз мүсәлманлар бу мәдәнијјәтдән

мәһрум галдылар. Христианлар исә тәрәгги етдиләр. Иш бу јерә кәлди ки, христианлар чүрүк түрк идарәсиндән без-мәјә үз гојдулар. Түркүн мүнәввәр гисми дә бунлара гошу-луб ингилаб доғурдулар. Эски Русија дәвләти дә чох мил-ләтләрдән ибарәт иди, бурада әксәријјәт тәшкил едән вели-коруслардан башга, финләр, естонлар, латышлар, литва-лылар, полјаклар, белоруслар, молдаванлар, украјналы-лар, күрчүләр, ермәниләр, түркләр, татарлар вә јәһудиләр дә вар иди. Русија ән фәна бир идарәјә малик иди. Тәк ве-ликоруслар һаким милләт санылырды. Башгалары исә мәһ-кум идиләр. Һаким милләт өз дини вә милләтини мәһкум милләтләрә чәбран истибад тәриги илә гәбул етдирмәк истәјирди.

Мәһкумлар да буну дујараг рус милләтинә алышмагдан чәкинирдиләр. Рус идарәси өз мәдәнијјәтини сәрф етмәкдә дә хәсислик едирди. Мәһкум милләтләри һәмишә гаранлыг-да сахламаға чалышырды. Бунун үчүн мәһкумлар илә һаким арасында даими бир учурум олдуғу һисс олунурду. Бөјүк ингилаб пәрдәни галдырды вә учуруму бүтүн аләм көрдү. Учурумун бу тајында бир Азәрбајчан да мејдана чыхды. Бу мәмләкәт мөһум бир өлкә, сүн'и бир гитә дејил. Бура та-рихдә ад гојмуш вә истиглалијјәтини нечә әср әввәл гаиб етмиш бир дәвләтдир. XII әср миладидә Атабәј Шәмсәддин Елдәниз индики Гафгаз вә Иран Азәрбајчаныны битиш-дирди, бир мәмләкәт шәклинә салды. Атабәј Нәсрәддин Әбубәкр бин Чаһан Пәһләван Аранда, јә'ни индики Гафгаз Азәрбајчанында вә әсл Азәрбајчанда 20 ил сәлтәнәт сүрүб-дүр. Бу күнкү Азәрбајчан ән сағлам вүчудә маликдир. Бу-рада там әксәријјәти тәшкил едән Азәрбајчан түркүдүр.

Бу милләтин өзүнәмәхсус бир мәдәнијјәти вар. Мәдәниј-јәтимиз о гәдәр гүввәтлидир ки, биздән башга гошулары-мызы тә'сирн алтында сахлајыб вә сахламагдадыр; дили-миз Гафгазда, Хәзәр архасында вә Шимали Ирагда үмуми бир дилдир. Бу дилдә Дағыстан гөвмләри, ермәниләр, бир чох күрчүләр вә рус мүнәчирләри данышырлар; мусигимиз-дән вә театромуздан гошуларымыз да фајдаланырлар.

Милли операларымыз вәтәндән дышгарыда да шөһрәт тап-маға башлады...

Бу һаллар мәдәнијјәтимизин гүввәтлилијинә дәлилдир. Индијә кими биз мәһкум идик. Лакин мәдәнијјәтимиз һа-ким иди. Јә'ни гејри-мәчбури олараг гошуларымыз ара-сында јәјылырды. Бундан сонра еһја олунмуш истиглалы-мыз сајәсиндә мәдәнијјәтимиз кениш мејдан алачагдыр.

Бөјүк түрк иргинә мәнсуб олдуғумуз үчүн түрк идарә-синин әдаләтини сахладыг. Бу күн вәтәнимиздәки хырда милләтләр бизим илә бәрабәр јашамададырлар; бунларын һүгугу һеч бир ганун илә тәһдид олунмајыб вә олунмаја-чагдыр. Әдаләт һөкмранлығыны даими сүрәтдә тә'мин ет-мәјә чалышачагдыр.

2. БЕЈНӘЛМИЛӘЛ ӘЛАГӘ

Авропа мәдәнијјәти јер үзүнә јәјылдыгча милләтләр ара-сында сырф бир мәдәни јавуглуг еһтијачы дујулду. Бу ја-вуглуг инсанларын бир-бириндән асылы олдуғуну гаршы еһтијач вә гаршы фајда мәсәләсини доғурду. Милләтләр вә дәвләтләр бир-бири илә әлагәләрини гануни шәклә салмаға чалышдылар. Бејнәлмиләл һүгуг мејдана чыхды. Дәвләтләр фајдаларыны нәзәри-е'тибарә алараг, һәр кәс бејнәлмиләл гануну өз хаһиши илә танымаг истәди. Дәвләтләр арасында әлагә башланды: елчиләр көндәрдиләр, мүнәһидәләр әгд олунду, мәмләкәт гапысы әчнәбиләрә ачылды, мә'нәви вә мадди мәһсуллар мубадиләси башланды.

Бөјләчә сырф бир фајда вә мәдәни мәсәләләрдән доға-раг бир ганун әмәлә кәлди вә бу гануну танымаг илә мил-ләтләр бир-бири илә әлагәјә киришдиләр.

Лакин бејнәлмиләл әлагәјә кирәнләрин һамысы һүгугда бәрабәр олмадылар. Бунун үчүн дә шәртләр лазым кәлди. Әввәлчә сырф христиан дәвләтләринә аид олан бу әлагә вә һүгуг сонра башгаларынын да малы олмаға башлады. Па-рис конгресинин једдинчи маддәси Османлы дәвләтини

мәһрүм галдылар. Христианлар исә тәрәгги етдиләр. Иш бу јерә кәлди ки, христианлар чүрүк түрк идарәсиндән без-мәјә үз гојдулар. Түркүн мүнәввәр гисми дә бунлара гошу-луб ингилаб доғурдулар. Әски Русија дәвләти дә чох мил-ләтләрдән ибарәт иди, бурада әксәријјәт тәшкил едән вели-коруслардан башга, финләр, естонлар, латышлар, литва-лылар, полјаклар, белоруслар, молдаванлар, украјналы-лар, күрчүләр, ермәниләр, түркләр, татарлар вә јәһудиләр дә вар иди. Русија ән фәна бир идарәјә малик иди. Тәк ве-ликоруслар һаким милләт санылырды. Башгалары исә мәһ-кум идиләр. Һаким милләт өз дини вә милләтини мәһкум милләтләрә чәбран истибад тәриги илә гәбул етдирмәк истәјирди.

Мәһкумлар да буну дујараг рус милләтинә алышмагдан чәкинирдиләр. Рус идарәси өз мәдәнијјәтини сәрф етмәкдә дә хәсислик едирди. Мәһкум милләтләри һәмишә гаранлыг-да сахламаға чалышырды. Бунун үчүн мәһкумлар илә һаким арасында даими бир учурум олдуғу һисс олунурду. Бөјүк ингилаб пәрдәни галдырды вә учуруму бүтүн аләм көрдү. Учурумун бу тајында бир Азәрбајчан да мејдана чыхды. Бу мәмләкәт мөһүм бир өлкә, сүн'и бир гитә дејил. Бура та-рихдә ад гојмуш вә истиглалијјәтини нечә әср әввәл гаиб етмиш бир дәвләтдир. XII әср миладидә Атабәј Шәмсәддин Елдәниз индики Гафгаз вә Иран Азәрбајчаныны битиш-дирди, бир мәмләкәт шәклинә салды. Атабәј Нәсрәддин Әбубәкр бин Чаһан Пәһләван Аранда, јә'ни индики Гафгаз Азәрбајчанында вә әсл Азәрбајчанда 20 ил сәлтәнәт сүрүб-дүр. Бу күнкү Азәрбајчан ән сағлам вүчудә маликдир. Бу-рада там әксәријјәти тәшкил едән Азәрбајчан түркүдүр.

Бу милләтин өзүнәмәхсус бир мәдәнијјәти вар. Мәдәниј-јәтимиз о гәдәр гүввәтлидир ки, биздән башга гоншулары-мызы тә'сири алтында сахлајыб вә сахламагдадыр; дили-миз Гафгазда, Хәзәр архасында вә Шимали Ирагда үмуми бир дилдир. Бу дилдә Дағыстан гөвмләри, ермәниләр, бир чох күрчүләр вә рус мүнәчирләри данышырлар; мусигимиз-дән вә театромуздан гоншуларымыз да фајдаланырлар.

Милли операларымыз вәтәндән дышгарыда да шөһрәт тап-маға башлады...

Бу һаллар мәдәнијјәтимизин гүввәтлилијинә дәлилдир. Индијә кими биз мәһкум идик. Лакин мәдәнијјәтимиз һа-ким иди. Јә'ни гејри-мәчбури олараг гоншуларымыз ара-сында јајылырды. Бундан сонра еһја олунмуш истиглалы-мыз сајәсиндә мәдәнијјәтимиз кениш мејдан алачагдыр.

Бөјүк түрк иргинә мәнсуб олдуғумуз үчүн түрк идарә-сини әдаләтини сахладыг. Бу күн вәтәнимиздәки хырда милләтләр бизим илә бәрабәр јашамададырлар; бунларын һүгугу һеч бир ганун илә тәһдид олунмајыб вә олунмаја-чагдыр. Әдаләт һөкмранлығыны даими сурәтдә тә'мин ет-мәјә чалышачагдыр.

2. БЕЈНӘЛМИЛӘЛ ӘЛАГӘ

Авропа мәдәнијјәти јер үзүнә јајылдыгча милләтләр ара-сында сырф бир мәдәни јавуглуг еһтијачы дујулду. Бу ја-вуглуг инсанларын бир-бириндән асылы олдуғуну гаршы еһтијач вә гаршы фајда мәсәләсини доғурду. Милләтләр вә дәвләтләр бир-бири илә әлагәләрини гануни шәклә салмаға чалышдылар. Бејнәлмиләл һүгуг мејдана чыхды. Дәвләтләр фајдаларыны нәзәри-е'тибарә алараг, һәр кәс бејнәлмиләл гануну өз хаһиши илә танымаг истәди. Дәвләтләр арасында әлагә башланды: елчиләр көндәрдиләр, мүнәһидәләр әгд олунду, мәмләкәт гапысы әчнәбиләрә ачылды, мә'нәви вә мадди мәһсуллар мубадиләси башланды.

Бөјләчә сырф бир фајда вә мәдәни мәсәләләрдән доға-раг бир ганун әмәлә кәлди вә бу гануну танымаг илә мил-ләтләр бир-бири илә әлагәјә киришдиләр.

Лакин бејнәлмиләл әлагәјә кирәнләрин һамысы һүгугда бәрабәр олмадылар. Бунун үчүн дә шәртләр лазым кәлди. Әввәлчә сырф христиан дәвләтләринә аид олан бу әлагә вә һүгуг сонра башгаларынын да малы олмаға башлады. Па-рис конгресинин једдинчи маддәси Османлы дәвләтини

«Авропа консернинэ» гəбул етмəклə нугугда башга дəвлəт-лəрлə бəрəбəр етмəли иди. Лакин бир чох маниəлəр кəрүндү. Шəрг үсулу илə идарə олунан бир мəмлəkəти авропалылар өз араларында һəмнугуг олараг кəрмəји истəмədилəр. Бејнəлмилəл əлагə рабитəјə там нугуг илə кирмəји үчүн мəмлəkəтдə ислаһат лазым иди. Əлəлхүсус ганунлары вə мəһкəмəни дүзəлтмəли иди. Шəриəт ишлəрини мүлки ганунлардан араламалы иди.

Түркијə бу бəрəдə ағыр тəрпəндији үчүн Авропа Парис əһднамəсинə əмəл етмəди вə Түркијəнин бүтүн нугугларына тəчавүз етмəјə башлады.

Јапонија белə сəбр етмəди. Авропа тəчавүзүндən гуртармаг үчүн Авропанын фəни вə идарəсини əхз етмəк лазым кəлдијини анлады. Кечən əсрин ортасындан башлајараг ислаһат башланды вə бунунла бəрəбəр əһнəбилəрə гапылары ачды вə əһднамəлəрлə əлагəлəрини тəмин етдилəр. Ганунлар вə мəһкəмəлəр ислаһы дүнјада Јапонијанын көһнə вəзијјəтини дəјишди. Чин—Јапон мүһарибəси јапонларын гүввəт вə гүдрəтини алəмə билдирди. Вə бундан сонра бəјүк дəвлəтлəр јапонларын нугугуну танымаг истəди. Веконсулус мəһкəмəси кими мəмлəkəтин дахили ишинə гарышан шəјлəр лəғв олунду. Һалбуки, Иранда вə Османлыда веконсулус мəһкəмəси сон вахта кими давам етмəдədир.

Кечəк Азэрбајчана...

Азэрбајчан биринчи ислам мəмлəkəтидир ки, гануналарынын вə мəһкəмəсинин ислаһа еһтијачы јохдур. Бурада русун Авропада мəшһур ганун вə мəһкəмəси даһа да əдалəтли бир шəклə гојулду. Миллəтлəр, чинслəр вə синифлəр бəрəбəрлији балф'ел танынды.

Азэрбајчан биринчи ислам чүмһуријјəтидир. Демократик бир идарəси илə ислам тарихинə јени сəһифəлəр əлавə едир. Əчəба там мəнасы илə бир Авропа тəрзи-идарəсиндə тəшəккүл едэн бу дəвлəтин бејнəлмилəл мүнасибатда вəзијјəти нə тəһəр олачаг? Бу һамымызы марагландыран бир мəсələдир.

Тəбиидир ки, сағлам бир вүчуда малик, əдалəтли бир

идарəси, мəчлиси-мəбусаны, көзəл гануну вə Авропа үсулунда мəһкəмəси олан дəвлəт бејнəлмилəл мүнасибатдə авропалыларла һəмнугуг олмалыдыр.

Əлкəмизин сəрвəти чохдур. Фајдаланмаг истəјən дəвлəтлəр бизə əл узатсынлар, мүһидə јапаг. Бизим дə бир чох еһтијачымыз вар. Бунлары да дəф етмəк үчүн харичə мүрачнəт едəчəјик.

3. ЕЛЧИЛƏР КӨНДƏРМƏЛИДИР

Бејнəлмилəл мүнасибатдə булунмаг үчүн дəвлəтлəр бирини елчилəр (сəфирлəр) кəндəрирлəр. Бу адəт гəдимдэн вар иди. Вестфал сүлһүндən сонра үмумијјəт газанды. Елчи ону кəндəрən мəмлəkəтин бүтүн һакимијјəтини тəмсил етдији үчүн əһəмијјəти чох бəјүкдүр. Онун үчүн елчинин һəрмəт вə нугугу да бəјүкдүр. Ону тутмаг, ахтармаг кими һəгарəтамиз шəјлəр јасагдыр. Чүнки елчијə гаршы бəслənən һисслəр елчи тəмсил етдији дəвлəтə гаршы санылыр. Елчи кəндəрмəк мəмлəkəтин истиглалијјəтини кəстəрир. Доғрудур, ниммүстəгил мəмлəkəтлəрин дə елчи кəндəрмəси тарихдə кəрүнмəдədир. Мəсələ, көһнə Болгарија Түркијэдən асылы олдуғу һалда, сəфир кəндəрмəк нугугуна малик иди. Бу күнкү Иран, Чин вə Сијам дəвлəтлəри елчи кəндəрирлəр. Демəли, елчи кəндəрмəк мəдəни вə гејри-мəдəни миллəтлəр арасында адəтдир.

Авропа мүһарибəсиндэн сонра мејдана чыхан јени дəвлəтлəр елчилəр кəндəрмəклə истиглалијјəтə биринчи аддымлар атдылар. Мəсələ, Украјна илə Күрчүстан бу јолда чох чиддијјəт кəстəрирлəр. Һəтта балача Крым да Алманија истиласындан өзүнү гуртармаг үчүн Истанбула елчи кəндəрди вə алман гəсбкарларыны əмри-ваге гаршысында булундурду. Түрклəрлə достлуғу поэмаға чəсарəт едə билмəјən алманлар гəсб нəш'əсини поздулар. Јени вүчуда кəлən мəмлəkəтлəр елчи кəндəрмəклə бејнəлмилəл əлагəјə кириширлəр. Əзлəринин мүстəгил јашамаг мејллəрини вə

исте'дадларыны көстәрирләр. Бу күн күрчү сијаси мүмәс-силләри һәр бир јердә вар. Бунлар Күрчүстанын там мә-насы илә истиглала мүстәһәгг олмаларыны аләмә билди-рирләр. Елчи һөкүмәт јанына көндәрилик. Елчидән башга бир дә шаһбәндәр (консул) көндәрилик. Консулун сајы бир мәмләкәтдә бирдән артыг да ола биләр. Консулун сајы еһ-тијача бағлыдыр.

Мәсәла, Украјнада Азәрбајчан тәбәәләринин түччари вә башга еһтијачларыны дәф етмәк үчүн үч консул кифа-јәт едәр; Кијевдә, Одессада вә Харьковда, елчи исә бир нә-фәр олмалыдыр.

Бир мәмләкәтдәки консуллар елчијә табедирләр вә онун тә'лиматы илә иш көрүрләр.

Азәрбајчан һәлә бир чох јерләрә елчи вә консул көн-дәрмәјиб. Һалбуки, еһтијач чох-чох бөјүкдүр. Индики за-манда вәтәнләриндән ајры дүшмүш бир чох тәбәәләр вар ки, консул көмәјинә мөһтачдырлар. Јоллар хараб, евдән пул кәтирмәк мүмкүн дејил. Сонра, һимајә лазымдыр ки, тәбәә е'тинасызлыг зәһмәтини чәкмәсин. Инди башга мәм-ләкәтләрдән виза алыб Гафгаза гајытмаг үчүн минләрчә манатлар вә ајларча вахт итириоләр. Бу да халгымызы инчидир вә тичарәтимизи өлдүрүр. Бу күн бир чох тәбәәлә-римиз вар ки, Истанбулдан чыхыб, вәтәнләринә гајыда билмирләр. Әввәла, виза ала билмирләр; икинчи, пуллары јохдур ки, кәмијә ики-үч мин маңат версинләр. Истанбул-дакы тәбәәләримизин чохлары әчнәби өлкәләриндә сијаси гарышыглардан зәрәр көрмүшләрдирләр.

Харичдә олан тәбәәләримизин чоху дил билмир вә вә-тәнә гајытмаг үчүн изни билмир нәрәдән алсын. Онун үчүн хырда мә'мурлар чәнкәлине дүшүб, бөјүк рүшвәтләр вер-мәк мәчбуријјәтиндә булунур. Елчиләр вә консуллар көн-дәрмәклә һәм вәтәнимизи таныдарыг, һәм дә тәбәәләрими-зин зәһмәтләрини азалдарыг. Бундан башга, бир тичарәт мәсәләси дә вар. Консул тә'јин олмаса, тичарәт кенишлән-мәз. Чүнки базарын өвзайни хәбәр верән, милли тичарәти һимајә едән консул олур. Консул олмаса, тичарәт қор вә

башсыз олар. Мәсәла, Истанбул базарындан хәбәрсиз бир-чох азәрбајчанлылар орја нефт кәтирдиләр. Грек түччари буну ешидәрәк, синдикат јапдылар вә Гафгаз нефтини алмамаға гәрар вердиләр. Тәбииндир ки, бөјләликлә, малы гијмәтдән салдылар.

4. ИСТАНБУЛ СӘФАРӘТИ

Бәјнәлмиләл һүгүг тарихи көстәрир ки, бир мәмләкәт јашамаг үчүн өзүнү јашатмалыдыр вә дышгарыдан тәсдиг көзләмәмәлидир.

Бөјләликлә, Болгарија мејдана чыхды. Түркијәнин мух-таријјәтли бир һиссәси олан бу өлкә һәр јерә сәфирләр вә вәкилләр көндәрә-көндәрә өзүнү аләмә танытдырды. Биз дә бу јолу тутмалыјыг.

Парис мүзакирәсиндә давам етсин. Биз дә мәмләкәти-мизин мөһкәмлијинә чалышаг. Дахили низам вә ислаһ илә бәрабәр харичи ишләри дә јолуна гојмалыјыг. Бу күн би-зим елчиләримиз Русијадан ајрылан дөвләтләрдән башга гејри јерләрдә јохдур. Һалбуки, бизим истиглал мәсәләси Гәрбдә мүзакирә олуначаг вә Гәрбдә дә елчиләр булун-дурмалыды. Елчи тә'јин олуначаг пајтахтлардан бу күн әһәмијјәти илә биринчилији газанан Истанбулдур.

Истанбул бу күн мүттәфигләр гүввәләринин топланды-ғы бир нөгтәдир. Бурада бүтүн јер үзүнүн мөтбуат нүма-јәндәләри мөвчуддур. Бурада биздән башга јени тәшәккүл етмиш дөвләтләрин вә мүттәфиг мәмләкәтләрин сијаси мү-мәссилләри дә вар...

Демәли, аләм Истанбулдадыр: сијаси ишләрин учу, әф-қари-үмумијјәнин көзү... Һамысы бурада. Бу сәбәбдәндир ки, мүстәгил јашамаг истәјән полјаклар, украјналылар, күрчүләр вә башгалары Истанбулда елчиләр булундурур-лар; бунун үчүн дә румлар (јунанлар), ермәниләр вә геј-риләри бурада фирәнк дилиндә гәзетләр чыхардыб, өз мил-

ли дәрдрәрини үмумә билдириләр. Истанбулда жапылан курултулар Парисә чатыб, тә'сирсиз олмур.

Сабиг Русияда јашајан милләтләр истиглал имтәһанынын бир һиссәсини бурада Авропа гаршысында вермәлидирләр.

Биз һамыдан чох бағырмалыјыз, өзүмүзү танытмалы, фикримизи тәрвич етмәлијиз, бу јолдакы мүвәффәғијјәти-миз бизә мүвәффәғијјәтләр газандырар.

Истанбулун башга чәһәтләрдән дә бизә әһәмијјәти бө-јүкдүр, бу күн Истанбул Бақы мә'дәнләри мәһсуллары үчүн јекәнә бир харичи базардыр. Бундан әввәл Бақы нефти шимала кедәрди. Шимал инди бағлы олдуғу үчүн нефти бир ајры нөгтәјә дашымалыдыр. Истанбулдан башга әлвә-веришли бир јер јохдур. Лакин Истанбул базарыны газан-маг үчүн орада тичарәт вәкилләри булундурмалыдыр ки, базарын овзанин тез-тез Бақыја хәбәр версин. Азәрбајчан түччары биринчи дәфә Истанбула нефт кәтирдиләр, зәрәр көрдүләр. Сәбәб будур ки, мәһәлли румлар топланыб, син-дикат јапдылар вә Бақы нефтинин гијмәтини салдылар.

Һалбуки, Истанбулда сәфарәтимиз, консулумуз олса, мә-һәлли Азәрбајчан түччарларындан тәшкилат јапыб, рум синдикатынын габағына чыха биләрди. Сонра тичарәтими-зи гүввәтләндирмәк үчүн Истанбулда искладлар ичарә едиб, түччарларымыза мүфтә верәр ки, Америка нефти илә рә-габәт едә билсинләр. Бизим үчүн нефтимизин Истанбул базарында асанлыгла мүштәри тапмасы биринчи дәвләти мәсәләдир. Бу мәсәләнин голајлыг илә һәлли кәләчәкдәки Истанбул елчимиздән асылы олачагдыр.

Маариф ишләримиз бир нөгтәдә дуран кими көрүнүр. Сәбәб будур ки, мүәллимләр азлығы һисс олунур. Сонра, китаб јохлуғу да көрүнүр. Маарифи јолуна гојмаг үчүн Истанбул елчимиз мүәллим вә мүәллимәләр һазырламалы-дыр. Китаблар чап етдирмәлидир. Истанбула көндәрилән бир чох тәләбәләримиз кери гајытдылар. Сәбәб бу олду ки, орада һеч бир јердән көмәк көрмәдиләр. Истанбулда лејли (пансион) ачмалыдыр ки, Азәрбајчандан кәлән тәләбәлә-

римиз истираһәт илә јашајыб, тәһсил едә билсинләр. Бун-лар һамысы бөјүк дәвләти мәсәләләрди, һөкүмәтимиз пуллар тәхсис етмәлидир ки, бу ишләрин һамысына әнчәм верилсин.

Бир милләт олараг мүстәғил бир мәмләкәтә малик ол-маг истәдикдә бизә јазылы тарихимиз су кими зәруридир. Истанбул китабханаларында бир нечә адамлар булундур-магла бизә даир бөјүк мә'луматлар топламаг олар..

Ишләр чохдур. Адамлар көндәрмәлидир, чалышмалы-дыр.

Бунлардан башга, тәбәәләримизин һимәјәсинә чалыш-малыјыг. Азәрбајчанын сијаси мүмәссили олараг вә болше-вик гәзасына уғрајараг Истанбулда чох пулсузлуг мүшкү-латы чәкдим. Һалбуки, сәфарәт мөһүрү илә сәнәдләр вериб, пул алмаг имканы вар иди. Бу имканла јенә чәтинлијә дүшдүм. Әзијјәтләр чәкдим. Һалбуки, тәбәәләримиз харич-дә он гат зәһмәтләр чәкирләр. Болшевикликдән зәрәрләр көрмүш бөјүк түччарларымыз белә Истанбулда галыб, чох вахт јол кирајәсинә мөһтач олурлар. «Виза» мүшкүлаты даһа да чох...

Бу мәсәләләрин һамысыны һәлл етмәли. Тәбәәләрими-зин истираһәтини лазымынча тә'мин етмәлијик.

5. ӘФКАРИ-ҮМУМИЈЈӘ

Дүнјада ән бөјүк гүввәләрдән бириси әфкари-үмумиј-јәдир. Топдан, түфәнкдән вә зиреһлиләрдән дә бу гүввә бөјүкдүр. Одур ки, һәр кәс истәр ки, бу гүввәни әлдә сах-ласын. Истәр мәһкум, истәр һаким. Һөкүмәтләр рәсми гә-зетләр нәшр етмәји илә вә ажанс телеграфларла әфкари-үмумијјәни өзләринә чәкмәк истәјәр. Мәһкум милләтләр бу јолда даһа да чох чалышырлар. Әфкари-үмумијјәни газан-маг үчүн мәһкумларын һәрәкәти бә'зи вахт гәрибә һаллар алыр.

Авропа шәһәрләриндән бириндә бир ермәнинин бир чо-

чуға күллә атдығыны гәзетәдә охумушдум. Ермәнидән чинајәтин сәбәбини сорушдугда демишди: «Бу чинајәт илә ермәни чочугларынын һалындан сизи хәбәрдар еләјирәм, онлары Османлыда гырырлар».

Иштә әфкари-үмумијјә чәлби үчүн гәрибә һәрәкәт. Лакин бу адәтдән кәнар бир ишдир. Амма бунунла да истифадә едирләр.

Нечә сәнә әввәл ичәри Русијада дәмир јол илә кедәркән башга бир һәрәкәтә раст кәлдим. Бир болгар чочуғу истасијонун бириндә вагона миниб, бүтүн миникләрә кағызлар јайды. Мәзмуну тәгрибән бу иди: «Вәһши түркләр дилими кәслији үчүн даныша билмирәм. Тәвәгге едирәм, мәнә көмәк едәсиниз». Бу ишин доғру олуб-олмадығыны кимсә тәһгиг етмирди. Лакин халгын рәғбәтини болгар мәсәләси газанырды вә түркләрә дә нифрәт галырды.

Әфкари-үмумијјәни чәлб етмәк үчүн јухарыда кәстәрилән ифрат васитәләрдән башга, бир дә ади јоллар вар. Бу да мәтбуат вә нүмајишләрдир. һанкы милләт јашамаг истәрсә, өз дәрдини сөјләмәлидир, сәсини чыхармалыдыр. Сәсини чыхармағы билмәјән вә бағырмаг бачармајан милләт һәмишә әзиләр. Сәс васитәси дә гәзетәләр вә мәчмуәләрдир. Гоншуларымыздан бағырмағы илә мәшһур ермәнидир. Бу милләт дәрдини вә тәләбини билдирмәкдә бөјүк истәдад саһибидир. Русијада бир гәзетә јохдур ки, ермәни мәсәләсини јазмасын. Бундан башга, өзләринә мәхсус бир чох гәзетә вә мәчмуәләри вар. Мүһарибә әснасында Москвада рус дилиндә «Армјански вестник» мәчмуәси верилрди. Бу мәчмуә башдан-баша ермәнилији тәгдир вә тәрвич етмәклә мәшғул иди. Мәчмуәнин фикри ермәнини ән мәдәни бир милләт шәклиндә Авропаја танытмаг иди. Одессада дәхи ејни фикирдә бир гәзетә чыхырды. Бу күн Истанбулда франсызча гәзетәләри вар. Тәләбләрини Авропанын гулағына сөјләмәкдән чәкинмирләр.

Бир чох мәһкум милләтләрлә јавугдан таныш олдум. Чалышмаларыны көрдүм. Онларда да ејни һал — әфкари-үмумијјәни чәлб етмәјә бөјүк әһәмијјәт верирләр. Өз тарих-

ләрини, әдәбијјатларыны, башга мәдәни мәһсулларыны Авропанын көзүнә сохмаға чалышырлар. Бу күн Парис конфрансынын нәзәрини чәлб етмәк үчүн һәдсиз-һесабсыз китаблар чап олунур, гәзетләр нәшр олунур; һәр кәс дәрдини, тәләбини уча сәслә билдирир. Ешитдијимә көрә, ермәниләр бу ил милли мәсәләләринә даир доғгуз јүз әсәр тәб' етдирмишләр.

Мәтбуатдан башга бир дә бир нүмајиш вар.

Мүттәфигләр Истанбула кирдикдә румлар ев вә мағазаларыны милли бајрагларла бәзәмишләрмиш вә чалышмышлармыш ки, Истанбулун заһири көрүнүшүнә јунан рәнки версинләр. Иштә нүмајиш. Бурада охумаг лазым дејил. һәр кәс көзү илә көрәр вә биләр.

Мәлумдур ки, јунанлар Истанбулу алмаг иддиасында булунурлар. Буна һаглары олмағыны билдирмәк үчүн һәр васитәјә мүрачигәт едирләр. Биринчи јол әфкари-үмумијјәдир ки, буна хош кәлмәк истәјирләр. Түркләрин рәвајәтинә көрә, јунанлар Бәјоғлунда вә Галатада күчәләри чох зибилли сахлајырлар; һәр нә әлләринә кәлир, күчәјә туллајырлар. Сәбәби бу имиш ки, авропалылар түркүн «идарәсизлијини» көрсүнләр. Бахыныз, нүмајиш нә шәкилләр алып.

Истанбулда бир ајры нүмајишә даир сөјләдиләр. Бир нечә ермәни ушағы чырыг-чындыр либасда шәһәри доланмышлар. Мәгсәд ермәни гачгынларынын һалыны бәјан етмәк имиш...

Хүләсә, минләрчә зикр олунан шәкилләрә раст кәлмәк олар.

Бизим мүсәлман аләминдә әфкари-үмумијјәнин рәғбәтини газанмаг үчүн аз чалышылдыр. Онун үчүн дә дәрләримиз кимсәјә бәлли олмур вә бизлә марагланан аз олур. Сон сәјаһәтим заманында бир чох Авропа сијасијуну илә көрүшдүкдә, тәәссүф ки, әғиб һаллар көрдүм. Бизим Азәрбајчанын һәрәдә олдуғуну чохлары билмирмишләр. Сијаси адамлар мәмләкәтимиздән хәбәрсиз олдуғда, јәгин ади адамларын һеч дә хәбәри јохдур. Бөјлә олдуғда биз ермә-

ниләрдән дә чох чалышмалыгы ки, өзүмүзү таныдаг. Бу јолда биринчи аддымлары сәфирләрлә консулуларымыз атмалыдырлар. Күрчү консулханаларында бир мәтбуат шө'бәси вар. Бунун васитәсилә мәһәлли гәзетәләрә Күрчүстана даир мә'лумат верилір. Биз дә ејнини дүзәлтмәлијик. Тарихимизи, мәмләкәтдә сајымызы вә игтисади гүвәмнзи аләмә билдирмәлдир.

6. ИНКИЛТӘРӘ ИЛӘ ДОСТЛУГ

Авропа мұһарибәси хырда милләтләрин нә гәдәр гүвәтсиз вә бөјүк һадисәләр гаршысында гүдрәтсиз олдуғуну көстәрдир. Бу милләтләри сијаси туфанлар јујар көтүрәр. Бунун үчүн хырда милләтләр бөјүк бир дост газанмалыдыр. Бу дост олурса вә арада ики тәрәф дә бу достлугдан фајда көтүрмәк еһтималы варса, достлуг сабитлијини тә'мин едәр. Балкан милләтләринин тарихи көстәрир ки, анчаг рус горхусу вә милләтләр рәгабәти сајәсиндә балканлар мүстәгил олараг мејдана чыхдылар. Рус иштәһасы Балканы үдмаг иштәјирди. Бу иштәһаја мејдан вермәмәк үчүн истиглала риза көстәрилди. Русла Гәрбин рәгабәти сајәсиндә Балкан милләтләри газандылар.

Бејнәлмиләл достлуг јалныз фајдадан асылыдыр. Бүтүн мәсәләләрин һәллинә бу нөгтеји-нәзәрдән бахылыр. Көзүмүзүн өнүндә Полша дәвләти еһја олунур вә бу мәмләкәт тәшкилиндә Авропа, әләлхүсус Фирәнкистан полјаклардан чох чалышыр.

Нејчүн әчәба?

Мәсәлә ајдындыр. Полјакларын истиглалијјәти алман үчүн бир јумругдур. Сабаһ јенә Алманија мұһарибә илә мејдана чыхарса, Полшаны архасында көрәр. Вә Фирәнкистана һүчум мәсәләси алман үчүн бир аз чәтинләшәр.

Демәли, бүтүн бејнәлмиләл әлагә гаршы фајда үзәриндә мөһкәмләшир. Адәтән хырда милләтләр гаршы фајда-

дан чох гаршы тәзаддан истифадә едирләр. Ики гүвәтли дәвләт арасында «буфер» олараг тәшәккүл едирләр.

Бу нөгтәләрдән бахдыгда Азәрбајчанын чоғрафи вәзијјәти чох көзәлдир. Бир тәрәфдән бөјүк рус туфаны, о бири тәрәфдән Инкилтәрә фајдасы. Рус туфаны ики јүз илдән бәри көзүнү чәнуба, һиндистан јолларына дикмәдәдир. Ики әсрдир ки, аддым-аддым һиндистана јавуглашыр. Бу јолу кәсмәк үчүн, рус туфаныны дурдурмаг мәгсәдилә Азәрбајчанла Күрчүстан истиглалијјәтини танымаг ичаб едәчәк. Бу дәвләтләрин тәшәккүлү доғрудан-доғруја Инкилтәрә фајдасы илә мәрбутдур. Бизим үчүн дә әлверишлидир. Чүнки Русијадан ајрылыб һүрр јашамаг күрчүләр вә бизләр үчүн тарихи бир мәгсәд, һәм дә мүгәддәс бир мәгсәд иди. Кеч-тез рус ахыны, рус мұһачирлији тапдағы олуб, мәһв олмағымызы билирдик. Инкилтәрә исә бизи өз фајдасы үчүн тутмаг мәчбуријјәтиндә олачагдыр, бу мәмләкәтдән бизә зәрәр кәлмәз. Бунун мұһачир кими өлкәни һәрч-мәрч едән мәсәләси јохдур. Инкилисләр биздән фајдаланмаг иштәдији кими биз дә онлардан фајдаланачағыг. Онларла бизим арамызда шүбһә доғуран бир мәсәлә дә јохдур ки, орталыгда сојуглуға сәбәб олсун. Биз хырда бир милләтик, һүрр јашамаг иштәрик. Аләмшүмул мәсәләләрлә уғрашмајачағыг. Гүвәтимизә көрә иш көрәчәјик. Јә'ни вәтәнимизин тәрәггиси јолунда чалышачағыг. Иттиһади-ислам вә ја түрк иттиһады кими хүлјапәрвәр фикирләр көзүмүзүн өнүндә гоча бир Османлы дәвләтини јыхды. Бунун сәбәбини халгын кениш синфи белә дујуб анлады, зијалыларымыз исә буну чохдан е'тираф едиб дурмададырлар. Бизим бүтүн мәгсәд вә амалымыз Азәрбајчанымыздыр. Бу јолда ким бизи тутарса, биз дә она рәғбәт вә мејл көстәрәрик.

Бу күн инкилисләр Гафгаздан чәкилиб, јеринә италјанлар да кәлсә, јенә Инкилтәрә достлуғундан чәкинмәмәлијик. Бу милләт дүнја сијасәтиндә һәмишә бөјүк роллар ојнајыб вә ојнајачагдыр. Милләтләр һүгугуна ријәт етмәдә, онларын истираһәтини тә'мин етмәдә, милләтләри тәрәгги јолу илә кәтирмәдә Авропада биринчилик газаныбдыр.

Әминәм ки, инкилис достулуғу бизи асудә јола чыхара-
чагдыр. Чүнки ики милләтин дә фајдасы буну истәјир.

7. ИРАН ВӘ БИЗ

Бөјүк рус туфанындан һәмишә зәрәр көрәнләрдән бири
дә Иран иди. Бу мәмләкәт чоҳдан бәри дәвләти ислаһатла
уғрашмағ мејлиндә идисә дә, рус интригалары, һејфа ки,
бу фикирләри јыхыб әзирди. Иранын бир даһили ишләри
јох иди ки, она рус гарышмасын.

Даима өлкәнин һејсијјәти ајағлар алтында тапталан-
мада иди. Тәбриздә мүһәһидләрин асылмасы, Мәшһәддә
Имам Рза гәбри-шәрифинин тәһгир олунамасы һамынын ја-
дындадыр. Бичарә Иран рус зәрбәсиндән көз ача билмирди
ки, өлкәсинин раһат вә тәрәггисинә чалышсын. Рус јыхыл-
ды. Русла Иранын арасында Азәрбајчан дәвләти тәшәккүл
етди. Рус горхусуна гаршы Гафгаз ордулары дөшләрини
сипәр едәрәк дурдулар вә дурачағлардыр. Иран да асудә
нәфәс алмаға башлады.

Бундан сонра бу ики гоншу вә ислам дәвләтләри ара-
сында достлуг һүсулә кәлмәлидир. Иранла арамызда мәч-
һул вә ихтилафлы бир мәсәлә јохдур. Ики гоншу дәвләтин
тәрәггиси јалныз достлуг илә ола биләр. Иран бизи тутарса
вә бизи мүстәгил дејә танырса, өзү үчүн шимал туфанына
гаршы бир сипәр газанар. Иран истиглалијјәти бизә дә бө-
јүк фајдалар верәчәкдир. Бу истиглалијјәт сәјәсиндә дин-
даш гоншумуз ислаһат вә идарә инкишафы илә мәшғул
оларағ өлкәдә раһатлығ вә асајиш доғура биләр. Нә гәдәр
Иранда даһили раһатлығ оларса, бир о гәдәр биз дә раһат
јашарығ. Сәрһәд бојундакы тәбәәләримизин сүлһпәрвәр
һәјаты тәсадүфи һадисәләр илә позулмаз. Рус рәгабәти
Ираны игтисади чәһәтләрдән әзирди. Биз истәрдик ки, Ира-
нын игтисади гүввәләри артсын. Чүнки мәмләкәтин мәһ-
суллары Азәрбајчан јолу илә башга мәмләкәтләрә нәгл олу-
начағдыр. Биз дә бундан фајда көтүрәчәјик. Игтисадча тә-

рәгги етмиш Иранын алычылары артар вә биз дә ораја
артығ мал јеритмәјә мүвәффәғ оларығ. Мүстәгил јашајан
Иранын, әминик ки, јоллары чохлашачағ, нәглијјә васитә-
ләри көзәлләшәчәк, инсанларын асајиши тә'мин олуначағ.
Вә бунларын сәјәсиндә бизимлә Иран арасында алыш-ве-
риш јүнкүллүклә јола кедәчәк. Бундан да һәр ики тәрәф
фајда көрәчәкдир.

Һанкы нөгтеји-нәзәрдән бахсан, Иранын мүстәгил вә
мәс'уд јашамасы бизә әлверишлидир.

Дәвләтимизин Азәрбајчан адландығы суи-тәфәһһүмлә-
рә сәбәб олду.

Һалбуки, Тәбриз әјаләтинин, јә'ни Иран Азәрбајчаны-
нын Иранын олуб-олмамасы барәдә орталыгда һеч бир мә-
сәлә јохдур. Иранын һүгугуна тәчавүз етмәк фикриндә де-
јилик; олмамашығ вә олмајачағығ. Бизим тәрәгги вә ис-
тираһәтимизи тә'мин едән јалныз гоншуларымыз илә дост-
луғумуз олачағдыр.

8. ЕРМӘНИСТАН ВӘ БИЗ

Ермәни һәрәкаты тарихи көстәрир ки, бу милләт ики јүз
сәнәдән бәри Авропаја мүрачиәт едиб, онлардан көмәк көз-
ләјир. Вә һәр мүрачиәтләрини христианлығ наминә, дин-
дашлығ адына сөјләјир. Тәбиидир ки, авропалылар вәдләр
етмиш, һиссијјат охшајан сөзләр сөјләмиш, лакин мәсәлә
һәлл олунамашыдыр. Кечән әсрдән башламыш ермәни мә-
сәләси бөјүк әһдиәмәләрдә дә гејд олуңду. Берлин әһдиә-
мәсинин 61-чи вә Ајастефанус сүлһнамәсинин 16-чы мад-
дәләриндә ермәниләр хатырланыр. Лакин јенә мәсәлә сонра
басдырылды. Тәкрар-тәкрар Авропа виҷданына диндашлығ
наминә мүрачиәт олуңду. Әвәзиндә бәлли олду ки, Инкил-
тәрә доһанмасы Арарат дағына чыхмаға мүгтәдир дејил.
Бисмарк бүтүн ермәнилијә бир алман әскәринин кәмијини
(сүмүјүнү) дәјишмәк истәмәди. Рус да ермәниләри хилас
јох, Ермәнистаны истила етмәк хаһишиндә булуңду; јә'ни

ермәнидән бошалмыш Ермәнистана малик олмаг мејлини көстәрди.

Ермәниләр мә'јус олмадылар. Тәкрар әввәлки јолларында чалышдылар. Мүһарибәдән әввәл јенә ермәни мәсәләси сијасәт сәһәсинә чыхды. Лакин јенә һәлл олулмады...

Ики јүз иллик бир тарих көстәрди ки, диндашлыг һәмәнә олуна мурачиәтләр бүтүн ермәни гырғыны илә итмамә јетшир.

Нејчүн?

Мәсәлә ајдындыр. Сијасәтдә һиссијат јохдур. Сијасәт нә дин, нә инсанијәтпәрвәрлик — һеч бир шеј танымаз. Сијасәтин әсл әсасы фајдадыр вә бүтүн сијаси вә бејнәлмиләл мүнәсибәтә даир мәсәләләр фајда һөҗәти-һәзәриндән һәлл олунар. Ики јүз сәнә бағыран, көз јашы төкән вә ган ахыдан бир милләт е'тиһасыз галды. Сәбәб бу ки, бунларын истиглалијјәти авропалылар фајдалы дејилди. Бу истиглалијјәт бә'зиләрини белә горхудурду: мәсәлән, Русияны.

Инди јенә ермәни мәсәләси мејдана чыхыр. Бунун һәлли бизи дә марагландырмаја билмәз. Ермәнистан бизимлә һәмсәрһәд бир дәвләт олдугда, ики гоншу дәвләт әлагәсини јолуна салмалыдыр. Биз ермәни истиглалијјәтини танымаг истәрик вә истәрик дә арамызда давамлы бир сүлһ олсун. Лакин ермәни әдалары бу сүлһү позур. Ермәниләр етнографы чығырларындан чыхырлар.

Бөјүк Ермәнистан хәритәсини көрдүм, үч дәнниз арасында тәшәккүл едәчәк имиш: Ағ, Гара вә Хәзәр дәннизләри арасында. Хәритәдә Жәнчә, Ләнкәран, Салјан, Тәбриз, Мараға вә башга шәһәрләр дә Ермәнистана дахил едилмишди.

Әкәр бу хәритә ермәни милли амилинин шәкли исә, онда ермәни мәсәләси јенә бир чох мүнәгишә вә мүчадиләјә сәбәб олачаг вә һәлли јенә кағыз үзәриндә галачагдыр. Һалбуки Гафгазда асајишин тә'мини мәсәләсинин етнографы даирәдә һәлл олунамасы илә мәрбутдур. Узун бир тәчрүбә көстәрди ки, диндашлыг илә сијасәт арасында бөјүк бир учурум вар.

Гафгаз мәсәләсини һәлл етмәк үчүн өнчә гафгазлылар өз араларында алашмалыдыр.

Бизим е'тиһадымыз бундадыр ки, Гафгазда јашајан үч бөјүк милләтин фајдасы јалныз гаршы алашмаја бағлыдыр. Көһнә әдавәти унутмалыјыг. Сијасәт кин вә интигам билмәз.

Букүнкү күн һәмсәрһәд Ермәнистанла Азәрбајчанын фајдасы нәләр тәләб едирсә, ону әмәлә кәтирмәјә чалышмалыјыг.

Ермәни илә Азәрбајчан мәсәләсинин тәбиәтиндә бир чох үмуми һөҗәтләр вар. Ермәниләр бизим дил вә адәтләримизи көзәлчәсинә билдрләр, бизим мәдәнијјәтимизи тәҗдир едирләр. Мәсәлән, мусиги вә театромуздан һәзз алырлар. Сөз арасында «туркасала» дејә бизим мәсәлләри ишләтмәјә алышмышлар. Чох вахт түркчә данышырлар...

Бунлар буну көстәрир ки, ики милләт арасында сыхы бир рабитә вар. Достлуг илә јашамаг үчүн бөјүк бир зәмин мөвчуддур. Лакин сијасәтин әјри јол илә кетмәси ики милләтин достлугуну вә асајишини позур.

Ермәни рәһбәрләри бизә әл узатмалыдырлар, кин-күдурәти бурахыб, доғру јола кәлмәлидирләр. Вә әмин олмадыдырлар ки, ермәни дәрәд вә истәјини авропалылардан тез баша дүшәрик.

9. КҮРЧҮСТАН ВӘ БИЗ

Күрчүстан илә достлугумуз ән тәбни бир һалдыр. Шималда рус горхусу вә чәнубда ола биләчәк интригалар күрчүләр илә азәрбајчанлылары кин достлуга мәчбур едир. Ики мустәғил дәвләт үчүн дә һәр ишләринә тәчавүз едән гүввәләрә гаршы бир һазырлыг лазымдыр. Бу дәвләтләр һүчүм үчүн дејил, мүдафиә мәҗсәдилә бирләшдиләр вә әгд јапдылар. Бу әгдин сабит галачағына әминик.

Ики дәвләт арасында олан достлуг јалныз фајдаја бағлы олдугуну сөјләмишдик. Күрчүстан—Азәрбајчан достлу-

ермәнидән бошалмыш Ермәнистана малик олмаг мејлини көстәрди.

Ермәниләр мәјус олмадылар. Тәкрар әввәлки јолларында чалышдылар. Мүһарибәдән әввәл јенә ермәни мәсәләси сијасәт сәһәсинә чыхды. Лакин јенә һәлл олулмады...

Ики јүз иллик бир тарих көстәрди ки, диндашлыг һәмнә олунан мүрачиәтләр бүтүн ермәни гырғыны илә итмамә јеттишир.

Нејчүн?

Мәсәлә ајдындыр. Сијасәтдә һиссијат јохдур. Сијасәт нә дин, нә инсанијәтпәрвәрлик — һеч бир шеј танымаз. Сијасәтин әсл әсасы фајдадыр вә бүтүн сијаси вә бејһәлмиләл мүнасибәтә даир мәсәләләр фајда һөгтеји-һәзәриндән һәлл олунур. Ики јүз сәнә бағыран, көз јашы төкән вә ган ахыдан бир милләт е'тиһасыз галды. Сәбәб бу ки, бунларын истиглалијјәти авропалылар фајдалы дејилди. Бу истиглалијјәт бә'зиләрини белә горхудурду: мәсәлән, Русияны.

Инди јенә ермәни мәсәләси мејдана чыхыр. Бунун һәлли бизи дә марагландырмаја билмәз. Ермәнистан бизимлә һәмсәрһәд бир дәвләт олдугда, ики гоншу дәвләт әлагәсини јолуна салмалыдыр. Биз ермәни истиглалијјәтини танымаг истәрик вә истәрик дә арамызда давамлы бир сүлһ олсун. Лакин ермәни әдалары бу сүлһү позур. Ермәниләр етнографы чығырларындан чыхырлар.

Бөјүк Ермәнистан хәритәсини көрдүм, үч дәнниз арасында тәшәккүл едәчәк имиш: Ағ, Гара вә Хәзәр дәннизләри арасында. Хәритәдә Жәнчә, Ләнкәран, Салјан, Тәбриз, Мараға вә башга шәһәрләр дә Ермәнистана дахил едилмишди.

Әкәр бу хәритә ермәни милли амилинин шәкли исә, онда ермәни мәсәләси јенә бир чох мүнагишә вә мүчадиләјә сәбәб олачаг вә һәлли јенә кағыз үзәриндә галачагдыр. Һалбуки Гафгазда асајишин тә'мини мәсәләсинин етнографы даирәдә һәлл олунмасы илә мәрбутдур. Узун бир тәчрүбә көстәрди ки, диндашлыг илә сијасәт арасында бөјүк бир учурум вар.

Гафгаз мәсәләсини һәлл етмәк үчүн өнчә гафгазлылар өз араларында алашмалыдыр.

Бизим е'тиһадымыз бундадыр ки, Гафгазда јашајан үч бөјүк милләтин фајдасы јалһыз гаршы алашмаја бағлыдыр. Көһнә әдавәти унутмалыјыг. Сијасәт кин вә интиһам билмәз.

Букүнкү күн һәмсәрһәд Ермәнистанла Азәрбајчанын фајдасы нәләр тәләб едирсә, ону әмәлә кәтирмәјә чалышмалыјыг.

Ермәни илә Азәрбајчан мәсәләсинин тәбиәтиндә бир чох үмуми һөгтәләр вар. Ермәниләр бизим дил вә адәтләримизи көзәлчәсинә билирләр, бизим мәдәнијјәтимизи тәгдир едирләр. Мәсәлән, мусиги вә театромуздан һәзз алырлар. Сөз арасында «туркасала» дејә бизим мәсәлләри ишләтмәјә алышмышлар. Чох вахт түркчә данышырлар...

Бунлар буну көстәрир ки, ики милләт арасында сыхы бир рабитә вар. Достлуг илә јашамаг үчүн бөјүк бир зәмин мөвчуддур. Лакин сијасәтин әјри јол илә кетмәси ики милләтин достлугуну вә асајишини позур.

Ермәни рәһбәрләри бизә әл узатмалыдырлар, кин-күдурәти бурахыб, доғру јола кәлмәлидирләр. Вә әмин олмадыдырлар ки, ермәни дәрд вә истәјини авропалылардан тез баша дүшәрик.

9. КҮРЧҮСТАН ВӘ БИЗ

Күрчүстан илә достлугумуз ән тәбни бир һалдыр. Шималда рус горхусу вә чәнубда ола биләчәк интригалар күрчүләр илә азәрбајчанлылары кин достлуга мәчбур едир. Ики мүстәгил дәвләт үчүн дә һәр ишләринә тәчавүз едән гүввәләрә гаршы бир һазырлыг лаһымдыр. Бу дәвләтләр һүчум үчүн дејил, мүдафиә мәгсәдилә бирләшдиләр вә әгд јапдылар. Бу әгдин сабит галачағына әминик.

Ики дәвләт арасында олан достлуг јалһыз фајдаја бағлы олдугуну сөјләмишдик. Күрчүстан—Азәрбајчан достлу-

гунун ики тэрэф үчүн дә бөјүк фајдасы вар. Шүбһә ола билмәз ки, һәм Күрчүстан, һәм дә Азәрбајчан мүстәгил јашамаг истәјир. Бөјлә олдугда Күрчүстан үчүн бир горху баш версә, ахырда хәтәри Азәрбајчана да тохуначаг. Бу ики мәмләкәтин һүрр јашамасы бир-биринә бағлыдыр. Бири асудәлијини итирсә, о бириси дә итирмәк мәчбуријјәтиңдә булунар. Гафгазын дағларыны Гара дәннзлә Хәзәр дәннзи арасында мүттәфигән мүдафиә етмәлијик. Ачыг дәннзә јолумуз олмадығы үчүн өлкәмизә мал ихрач вә идхалыны Күрчүстан тәриги илә едәчәјик. Дост бир дәвләт бизә бу јолда маниәләр тәшкил етмәјәчәк вә ја ағыр шәртләр гојмајачаг.

Күрчүстан илә арамызда говғалы бир мәсәләмиз јохдур. Ачар мәсәләси арамызда сојуглуг доғура билмәз. Бу мәсәләнин ики дәвләтин фајдасына ујан бир шәкилдә һәлл олунмасына әминик.

Үмуми фајда үчүн Күрчүстана мадди көмәкдә булунмалыјыг.

Бизим үчүн әһәмијјәтли бир мәсәлә дә вар. О да мәмләкәтимиздә садиг мә'мурлар јетишдирмәк. Лакин бу күнүн иши дејил. Мәс'улијјәтли мә'муријјәтләри өз әлимиздә сахламалыјыг. Өзүмүздә адам аз олса, күрчүләрдән көтүрмәлијик. Јохса истиглалијјәтимизә дүшмән бир чох мә'мурлар бәсләјирик. Бунлар Деникинин кәлмәсини чанидилдән көзләјирләр. Хәјанәт олмамаг үчүн мәс'улијјәтли јерләри дост әлиңә вермәлидир.

10. ДЕНИКИН ГОРХУСУ

Керенскинин мүчәррәд нәзәријјәләри әмәли бир нәтичә вермәдикдән сонра рус халгына бағланан үмидләрин боша чыхмағы рус мәмләкәтчиләри фикриндә тәғјирләр доғурду. Рус фәаллары јәгин етдиләр ки, сырф рус гүввәләри илә Русияны еһја етмәк олмајачаг. Донда генерал Калединин башчылығы илә олан мүзакирәләрдә бу јерә кәлдиләр ки,

Русияны көһнә шәклиңә салмаг үчүн Русияда сакин башга милләтләрдән истифадә етмәлидир. Бу милләтләр арасында садиг вә чәсурлуғу илә мә'лум Русия мүсәлманлары да нәзәрләри чәлб еләјирди.

Милли бөлүкләр, сонра гул орду вә ордулар вүчудә кәлмәсинә мејдан верилди. Романија сәрһәдиндә «Биринчи мүсәлман ордусу» үнванында гүввәләр топланды. «Биринчи мүсәлман ордусунун» Украјна һөкүмәти нәздиндәки комиссары миралај Тукан Барановски илә олан мүсаһибәмдә анладым ки, Дон фәаллары «мүсәлман ордусуна» бөјүк үмидләр бағлајырлар.

Ашыб-дашмыш ингилаб бүтүн гүввәләрә зәрбә вуран кими, «мүсәлман корпусуна» да сирајәт етди: әскәрләр гачыб дағылмаға башладылар. Кијев «Мусават» комитәси кими бә'зи мүсәлман тәшкилаты да ачыг-ачығына «корпусу»н әлејһинә пропаканда јапмаға башлады. Бөјлә һәрәкәтләр корпусун гүввәсини даһа да гырды. Лакин Русия еһкамчылары «мүсәлман корпусу»ндән үмидләрини кәсмәдиләр. Бу һалда корпус јалныз беш-алты јүз забитдән (бунлардан тәғрибән ијирмиси мүсәлман иди) вә күлли ләвазимати-әскәријјәдән ибарәт иди. Фикир бу иди ки, забитләр вә ләвазиматла Кырма кәлиб, мүсәлманлары әскәр чағырыб, Гафгаза јерисинләр вә мүсәлманлардан ибарәт садиг вә болшевикликдән узаг бир гүввә илә Русия еһјасына чалышсынлар.

Лакин иш башга чүр олду: мүсәлман көзләнилән кими кор вә авам дејилмишләр. Кијев «Мусават»ынын фикринә кримлы гардашларымыз да шәрик олараг «мүсәлман корпусу»нун јалныз руслуға хидмәт едәчәјини билиб, она шиддәтли мүғавимәт етмәјә башладылар. Ахырда «корпус» башында дуранлар Деникини Кырма дә'вәт едәрәк «корпусу»н ики-үч јүз галан мүсәлман әскәрини дә она тәғдим етдиләр.

Бөјләчә мүсәлманлығы һазырлајан «корпус» өлдүрүлдү. Лакин Калединин планы өлмәди: мүсәлман садиг вә авамлығындан истифадә етмәк истәнилди. Алты ај әввәл (јә'ни: 1919-чу илин әввәли — Т. Н.) Кырмада кадетләр һөкүмәти

васитәсилә сәфәрбәрлик е'лан етди. Лакин бир нәтичә һасил олмады: бирчә мүсәлман да әскәрлијә кәлмәди. Јалныз Крым мирзаларынын (татар әсилзадәләри) бә'зиси көһнә имтијазларыны еһја етмәк үчүн Деникинә гошулду. Ахырда болшевиклик Крымда һәм Деникини, һәм дә мирзалары ју-јуб көтүрдү.

Јенә фикир өлмәди. Бу дәфә Дон көзүнү Гафгаза дик-ди. Беш ај әввәл Јекатеринодар шәһәриндә миралај Беликов әһәмијјәтли мә'рузәдә булунду. Беликов исбат етмәк истәди ки, Москову алыб Русияны еһја етмәк үчүн өнчә Гафгазы алмалыдыр. Беликовун нәзәринчә Бақышы нефти, Кубан вә Ставрополун чөрәји, Хәзәр дәннзинин балыгы рус гүввәләринә Москову алмаг үчүн бир әсүл-һәрәкә тәшкил едә биләр.

Беликов фикри бир аддан ибарәт дејил. Деникин орду-сунда бир ахындыр. Бир чохлары бунун тәрәфдарыдыр ки, Москову болшевикләрдән гуртармаг үчүн Гафгазын бүтүн гүввәләрини сәрф етмәлидир. Бу фикрин нә дәрәчә гүввәт-ли олмасы көзүмүз өнүндәдир. Шимали Гафгаз, Дагыстан илә бәрәбәр бу күн «истиһадә» олунур. Ушагдан бөјүјә әскәрлијә чағырыб, болшевикләрә гаршы көндәрилик, хула-сә, авам дили илә данышараг дејә биләрик ки, көһнә Русия үчүн гајнајан бир газанын алтына бизи одун әвәзинә атмаг истәјирләр. Мәсәлә ајдындыр: Деникинә одун лазымдыр ки, Русия газаныны гајнатсын; башымыза бәла етсин. Де-мәли, бизим јағымыз илә бизи говурмаг истәјирләр. Буну чәм'и мүсәлман бу күн аилајыбдыр. Одур ки, Крым мүсәл-манлары Деникинә әскәр вермәдиләр; вә бу сәбәбдәндир ки, ингуш гардашларымыз әлләриндә силаһ олараг өлмәк истәјирләр, намусларыны сатмаг истәмирләр.

Һөкүмәтимизин чидди тәдбирләри Деникин горхусуну вәтәнимиздән узаглашдырыр. Бу јолда халгымызын кениш даирәси һөкүмәтимизә көмәк етмәлидир. Халг анламалы-дыр ки, Деникин кәлсә, вәтәнимиз алт-үст олачагдыр. Әв-вәла, дахилдә зидд гүввәләр бизә гаршы чыхачаг; икинчи, болшевиклик мејдан алачагдыр. Тәчрүбә көстәрди ки, Де-

никин ајағыны басан јерләр болшевик олур. Чүнки «дүкан јанарса сичан да јанар» фәһгасинчә Деникин сичанларыны өлдүрмәк мәгсәдилә бүтүн дүканы јакмаг лазым кәлир. Бу мүсибәтләр вәтәнимизә үз вермәмәк үчүн Деникинин гара гүввәси илә һәмишә мүбаризәјә һазыр олмалыдыр.

II. БОЛШЕВИК ГОРХУСУ

Рус ингилабы рус милләтинин тәбиәти үзәриндән пәр-дәни көтүрдү. Ингилаб көстәрди ки, рус тәбиәти һакимиј-јәти севмәјир; бу һакимијјәт нә шәкилдә олурса олсун. Рус һәјати-фикријјәсиндә вә рус тарихиндә бу һаллар чохдан бәри көрүнмәдә иди. Анарши нәзәријјәсини рус фикри до-ғурду. Бахыныз анарши нәзәријјәсинин баниси Бакунин нә сөјләмиш: «Јыхычылығын ширилијиндә јарадычылыг ләззәти вар».

Иштә Бакунинин шүары!

Бакунин кими бејнәлмиләл ингилабчыны рус халгы је-тириб. Бу халг бир чох һакимијјәт танымајан мәнһәбләр дә вүчүдә кәтириб. Рус һөкүмәти мәмләкәтә мүзүрр мәнһәб-ләрлә әсрләрдән бәри мүбаризә едә кәлмәдәдир. Бизим Гафгаза мұһачир сурәтиндә кәлән малакан, духабур вә башгалары да сүркүн олараг кәлмишләр. Русиядакы мән-һәбләрин әксәри мұһарибәни инкар едән, һакимијјәти та-нымајан вә коммуна шәклиндә јашамағы севән гүввәләрди-р. Бир халг дејил, русун зијалылары арасында да һәр шеји инкар едичи ахынлар да чохдан мејдан алмададыр. Кечән әсрин орталарында бу һәрәкәт гүввәт кәсб едәрәк, ниһилизм сөзү илә тәсмијә олунмушдур.

Ејни һалы рус әдәбијјатында да көрүрүк. Максим Горки-нин өзү болшевик олан кими, бүтүн гәһрәманлары да бол-шевикдирләр. Граф Толстојун фәлсәфә һәјаты да болше-викликдән хали дејил. Бөјүк әдиб әсрләрчә јарадылмыш инсанијјәт тәрәггисинин бүтүн мәнһәсулларыны инкар ејлә-

ди вә ахырда да бир нөгтәдә дајанмајараг дүнјадан кетди вә сабит бир јол да көстәрмәди.

Иштә рус тәбиәти, һәмнишә гәләјан ичиндә шүруш ахтарыр! Бу тәбиәти аздырмаг үчүн чар истибдады да чалышды. Фитри амилләрә бир дә ачыг вә интигам һисси гарышды. Одур ки, чар һөкүмәти јыхылар-јыхылмаз тәбии һаллар: ачыглар вә интигамлар мејдана чыхды. Һәрч-мәрчлик кениш Русијаны ағзына алды.

Демәли, болшевиклик рус тәбиәтиндән чыхан бир вулкандыр. Бизи марагландыран бир шеј вар: әчәба, бу рус вулканы башга милләтләрин дә малы ола биләрми, јохса ола билмәз?

Мачарыстан һадисәләри бу суала мүсбәт чаваб верир: «Болшевик горхусу башга өлкәләрә дә сирајәт едә биләр»,— дејир.

Бунун сәбәби дә ашкардыр: әсрләрчә јығылыб топланан ачыглар вә интигамлар далғаланыр. Демәли болшевиклик әсрләрин илләти, кечмиш сәһвләрин мәнтиги нәтичәләридир.

Бунун үчүн болшевикликдә тикичиликдән чох јыхычылыға әһәмијјәт верилир: «Јахмаг, јыхмаг вә өлдүрмәк!» шүары һәр јердә һөкмфәрмадыр.

Бу күн етираф едәриксә, Шәрг дәхи болшевиклијә алышмададыр.

Һәгигәтән, табе вә садиг, һәр бир сыхынтыја сәбр едән, һакимијјәти тәгдис вә тәгдир едән Шәрг дә бу күн болшевиклик хәстәлијинә бач вермәји истәјир. Түркүстан һадисәләриндә вә башга һәрәкәтләрдә мүсәлман коммунистләри ады чәкнлир.

Бурада да әсри интигамлар вә ачыглар көрүнүр. Интигам һисси диндар вә милләтпәрвәр Шәрги динсиз вә милләт танымајан болшевиклик гучағына атмаг истәјир.

Нә горхулу аддымлар! Бизим мүһитдә болшевиклик нә дәһшәтли шәкилләр ала биләр! Бу туфанын өнүнү алмаг чарәләрини дүшүнмәли, јәгин етмәли ки, бу ахын бизи кө-

түрсә, бүтүн Шәргә сирајәт едиб, узун мүддәтләр анаршијә сәбәб ола биләр.

Дүшүнмәли вә чох дүшүнмәлидир.

Болшевиклији доғуран сәбәбләри тәкрар-тәкрар тәһлил етмәли вә мәһвинә чалышмалыдыр.

Азәрбајчанда асајишин тә'мини үчүн торпаг вә әмәлә мәсәләләрини һәллини тәхирә салмамалыдыр. Кағызда јазыланлары ишлә нәтичәләндирмәлидир.

Сонра идарәмизин тәнзиминә чалышмалыдыр. Әдаләт-сизлик илә гәти сурәтдә мүбаризә етмәлидир. Мәмләкәти-мизин һәр нөгтәсинә тәфтиш һеј'әтләри көндәрмәлидир. Идарәмизи сағламландырмалыдыр.

Әминәм ки, әдаләти тә'мин едәрсәк, ачыг вә интигама јер галмаз вә болшевиклик горхусундан вәтәнимизи мүһа-физә етмәјә мүгтәдир оларыг.

МИЛЛИ ВӘ МӘДӘНИ ИШЛӘРИМИЗ

1. ҮМУМИ КИТАБХАНА

Бакыда үмуми бир китабхана ачылмасыны гәзетләрдә охумушдуг. Сонра бу мәсәлә унудулмуш кими көрүндү. Һалбуки китабхананын бизим үчүн о гәдәр әһәмијјәти вар ки, чохдан бу јолда чалышмалыјдыг. Китабхана ачмаг бир о гәдәр дә чәтин иш дејил, тәшәббүс олунса, пулсуз белә бир чох китаблар топламаг олар. Үмуми китабхана фикри биринчи олараг Кијев «Мусават» комитәсини дүшүндүрдү. Илјарым әгдәм комитә Бакыда үмуми китабхана тә'сисинә гәрар верди вә мин чилдә гәдәр китаб әлә кәтирди. Китаблар иттисади, сијаси, ичтимаи вә башга мәсәләләрә андди. Авропалыларын ислам вә түрк аләминә олан нәзәријјәләринә даир бир чох китаблар вар. Фикир бу иди ки, китабхананын бир гисми ислам мәсәләсинә сәрф едилмиш вә ислама даир нә гәдәр әсәрләр јазылыбса, әлә кәтирилсин. Тәәссүф ки, ингилаб бир чох маниәләр тәшкил етди вә ки-

табханамыз да Кијевдә галды. Бакыја кәтирә билмәдик. Бу күн бу мәсәлә јенә өнүмүздәдир. Кәләчәкдә дә биздән әл чәкмәјәчәкдир. Бу күн бу мәсәләни һәллиә чалышма-лыдыр.

Милли ишләримиздә һәр шеји һөкүмәтдән көзләмәмәли-дир. Хүсуси тәшәббүсләр дә лазымдыр. Бу барәдә зәһмәт-кеш зијалылар иттифагы ишә киришмәлидир.

«Иттифаг» бүтүн сә'јини китабхана мәсәләсинә һәср ет-сә, бөјүк иш көрәр. Көмәк үчүн һөкүмәтә мүрачнәт олунса, һөкүмәт мүзајигә етмәз, зәнниндәјәм. Китаб әлә кәтирмәк үчүн харичдәки сәфарәтләримизә вә консулларымыза мү-рачнәт едилсә, түрк, фарс, әрәб вә Авропа дилләриндә ги-мәтли әсәрләр әлә кәтирмәк олар.

Бунлары демәјә лүзум јохдур. Китабхана ачмаға мејл олса, јолу да тапылар. Милли адамлар булунмалы.

Китабханамызын олмамасы бизә чох зәрәрләр верир. Русијанын бөјүк шәһәрләриндә јашадыгда вә бир мәсәлә илә марагландыгда о саат үмуми китабханаја кедирсән. Сәни марагландыран мәсәләјә аид бир нечә чилд китаб алыб чәкилирсән китабхананын бөјүк салонуна, нә лазым-са, о китаблардан јазыб көтүрүрсән. Бир шеји јазмаг үчүн нә мә'лумат лазым исә асанлыг илә алмаг мүмкүндүр. Биз-дә исә белә дејил.

Букүнләрдә бу сәтирләри јазана бир гәдәр кечмиш ја-зычыларымыза даир мә'лумат лазым иди. Шәһәрдә китаб-хана јох, хүсуси китабханам да јанымда дејил. Ахырда бүтүн шәһәри ајагламаг мәчбуријјәтиндә галдым.

Иштә јазычы үчүн нә гәдәр мүшкүлат...

Һәркаһ милли фикримизә, милли сөзүмүзә мејдан ве-рилмәк истәјириксә, тезликлә үмуми китабхана ачмалыдыр.

2. НӘШРИЈАТ ЧӘМИЈЈӘТИ

Халг үчүн асан дилдә фајдалы китаблар нәшр етмәк үчүн өзкә милләтләрдә нәшријјат чәмијјәтләри вар. Бу чә-мијјәтләр учуз гијмәтә милләтә көзәл китаблар верирләр.

Һејфа ки, биздә белә чәмијјәтләр јохдур вә олмајыбдыр. Јалныз Кијев тәләбәләримизин «Нәшријјат һеј'әти» түрк дилиндә үч китабча тәб'и илә ишләринә хитам вермишдир.

Нәшријјат чәмијјәтләринә олан еһтијач биздә башга милләтләрдән чох-чох бөјүкдүр. Чүнки наширләримиз јох мәнзиләсиндәдир. Бир Оручов гардашлары вар иди. Шим-ди онлар да нәшријјат ишләриндән әл чәкмишләр. Бизим милләт үчүн тичарәт мәгсәдилә ачылан мүәссисә хејир вер-мәз. Бу јолда һөкүмәтимиз вә ја хүсуси чәмијјәтләримиз чалышмалыдырлар. Јахшы оларды ки, маариф нәзарәти нәздиндә бир һеј'әт тәшкил олунајды вә бу һеј'әтә китаб мөһүбләри дә'вәт олунајды. Фиридун бәј Көчәрли һәзрәт-ләри мәктәбдә мүдирлик едирләр. Мүдир үчүн башга адам-лар да тапмаг олар. Амма Фиридун бәјин әдәби вәзифәсини кимсә көрәбилмәз. Фиридун бәји маариф нәзарәти нәздин-дә ачылачаг олан нәшријјат шө'бәсинин башына дә'вәт ет-мәли вә биринчи олараг әдибләримизин әсәрләрини басдыр-малыдыр. Нәшријјат шө'бәсинә әзә' олмаг үчүн Салман Мүмтаз чох фајдалы олар.

Мүмтаз чәнаблары китаб мөһүббү олдуғу үчүн чох ги-мәтли әсәрләр топламышдыр. Онун китабханасында бир чох әдибләрин әлјазмалары мөвчуддур.

Көчәрли илә Мүмтаза нәшријјат ишләримиз тапшырыл-са вә онлара пуллар тәхсис олунса, аз бир заманда көзәл нәтичәләр мејдана чыхар, зәнниндәјәм.

Һансы јолда гәнаәт олунса, нәшријјат үчүн кәрәк гәнаәт олунмасын. Чүнки бу күнләр басылан китаблар кәсилән пуллардан гијмәтлидир. Бир чох пуллар вар ки, сәрф олу-нур вә әмәли нәтичәләр дә вермир. Нәшријјата хәрчләнән-ләр милләт үчүн бөјүк сәрмајәләр вүчудә кәтирир. Бүтүн кәләчәјимиз, мәдәни биналарымыз, тәрәгги мәһсуллары-мыз бу сәрмајә үзәриндә биналаначагдыр.

Пәс сәрмајә үчүн чалышмалыјыг вә ону әһали әлиә вермәлијик.

3. МИЛЛИ МЭЧМУЭ

Биздә һеч вәдә милли мәчмуэ тәб' олунмајыб десәк, сәһв етмәрик. Нә «Фјүзат», нә «Шәләлә», нә сонра чыхан мәчмуэләр милли олмушдур. «Фјүзат» јолу итирдји үчүн мүагибләри дә ону тәглид етмишләр. Һанкы мәчмуэ чыхмаға башларса, Һиндистан вә Мисир чамиләринин тәсвирини гејд едәрәк, үмумислам аләминә анд шејләр јазар.

Һалбуки, биринчи бизи һәвәсләндирән мәсәлә Азәрбајчанымыз кәрәк олсун: онун үчүн милли мәчмуәни башдан-баша Азәрбајчан илә долдурмалыдыр. Бәрәкәт версин ки, тарихимиз, әдәбијјатымыз, театро мусигимиз вә башга мәдәни мәнсулларымыз чох-чох вар. Бунлара даир јазылса, һәм өзүмүз өзүмүзү, һәм дә әчнәбиләр бизи таныјарлар. Вәтәнимиздә бир чох тарихи биналар вар. Һәр нөмрәдә бунун биринин рәсмини гејд едәрәк, әтрафлыча мәлумат вермәлидир.

Тичарәт мәсәләләри мәмләкәтин чан нөгтәсидир. Буна даир статистика сахламалы, өлкәјә нә гәдәр мал кәлир, өлкәдән нә гәдәр мал чыхыр, харичдә бизим нә кими малларымыз кимләр тәрәфиндән алыныр, мүштәриләримиз нә нөв мал севир, базарын өззаи нә тәһәрдир?..

Јазмалы мин шеј вар. Биздә јени-јени гүввәләр вә исте'дадлы чаванлар чыхыр. Бунлара мејдан вермәли, веркиләринин јолуну тәмизләмәлидир. Јохса бир чох тә'б вә габилијјәтләр мәһв олуб кедәр.

Милли мәчмуәдә әксәр сәһифәләр Азәрбајчана һәср олунмалы вә сонра бүтүн аләми-ислама вә Авропа мәдәнијјәтинә. Милләтимизин тәбни тәрбијә вә башга мәсәләләрә еһтијачы вар. Амма бу јолда һеч бир шеј јазылмады. Јазмалы, јаздырмалы, тәрчүмә етмәли. Јени шејләр вүчүдә кәтирмәлидир. Јени шеј дә онда олар ки, әввәлчә әрәб вә фарс аләминин тәсвир етмәкдән дашыныб, түрк аләминин вә билхәссә Азәрбајчаны тәсвир едәк.

4. КӨЧӘРЛИНИН ӘСӘРЛӘРИ

Һәр бир инсанын маһијјәти вә мәзмуну онун фикри вә иши илә бәлли олан кими, милләтин дә бүтүн исте'дады вә габилијјәти, гүввәи-фикријјә вә хәјалијјәси онун әдәбијјатында бәјан олунур. Бир милләти өјрәймәк үчүн онун тарихи илә бәрәбәр әдәбијјатыны да өјрәнирләр. Милләтин мә'нәви һәјаты кениш бир сурәтдә халг әдәбијјатында ин'икас еләјир. Бурада шәхсијјәт јох, бүтүн милләт көрүнүр. Јазылы әдәбијјатса ајры-ајры шәхсијјәтләрин нә дәрәчә халг үмумијјәтиндән учалмасыны көстәрир. Истәр халг, истәр шәхс әдәби мәнсуллары илә бүтүн милләтин руһуну вә о руһун инчә мејл вә һәрәкәтләринин тәсвир еләјир. Ишдә бизи өзүмүзә таныдан вә башгаларына зинәтли бир шәкилдә тәгдим едән әдәбијјатымыз олачаг.

Һејфа ки, индијә кими әдәбијјатымыза әһәмијјәт вермәмишик. Ән мүгтәдир әдибләримизин әсәрләри бир чохлары үчүн кизли галмышдыр. Сәбәб бу ки, онлар ја һеч тәб' олунмајыб вә ја ки басылыб вә чохдан сатылыб гуртармышлар. Гарабағ шаирләринин әсәрләри Алманијада Лејпсиг шәһәриндә 1868 сәнәсиндә Адолф Берже тәрәфиндән тәб' олунмушдур. Бу күн надир бир шејдир. Мирзә Фәтәли Ахундовун мәтбу әсәрләри бир аз адамларда галмышдыр. Бир чох мәгалә вә мәктублар һеч дә тәб' едилмәмишидир. Һәсән бәј Зәрдабинин әсәрләриндән јалныз икиси Кијев тәләбәләримиз тәрәфиндән чап олунуб. Башгалары исә гејри-мәтбудур. Халг әдәбијјатымыз чох адамлар тәшәббүсү илә топланмышса да, тәб' олунмушу јохдур. Бир чох шаирләримиз вар ки, адлары белә чохларына бәлли дејил...

Әдәбијјатымызы мүнтәзәм бир шәклә салмаг вә үмумә танытмаг әһәмијјәтли, һәм дә чох әһәмијјәтли мәсәләләрдәндир. Бу јолда ијирми илдән бәри чалышмасы илә вә әдәбијјатымызы низама салмасы илә мәшһур Фиридун бәј Көчәрлидир.

Фиридун бәј ән мүгтәдир, ән севкили әдибләримиздән биридир. Бу шәхс әдәбијјат тарихимизи јазмаг илә бүтүн

кечмишимизи дирилтди. Шаирләримизни үлви руһларыны чанландырды вә һәјати-фикријјәмизи тәбии јолуна салды.

Чох һејф ки, Фиридуи бәј һәзрәтләринни чох аз әсәрләри охучуларга мал олду. Ән күзидәси «Азәрбајчан түркләринни әдәбијјат тарихи» һәлә тәб' олунмајыб галыр.

Мүһарибәдән әввәл бу әсәрләрин тәб'и үчүн Бақыда «Нәшри-маариф» чәмијјәтинә мүрачиәт олунмасыны о вахтлар гәзетәләрдә охумушдуг. Мүһарибә вә ингилаб орталығы гарышдырды. Әдәбијјат мәсәләси унудулду. Инди исә бу мәсәләләр үчүн әлверишли бир заман кәлди. Бу күн маариф нәзарәтимиз бу јолда чидди аддымлар атмалыдыр.

Доғрудур, кағыз јохлуғу һисс олунур, лакин бу, маниә тәшкил едә билмәз. Нә гәдәр кағыз баһа олса, милли китабдан баһа олмаз. Бизә китаб лазымдыр ки, бизи һәм өзүмүзә, һәм дә әчнәбиләрә танытсын. Бу китаб да әдәбијјат тарихимиздир.

Һал-һазырда Бақыда көзәл китаблар басдырмаг мүмкүн дејилсә, Истанбулда тәб' етдирмәк олар. Истанбул сәфарәтимиз чәми маариф мәсәләләриндә маариф нәзарәтимизә көмәк етмәјә һазыр олдуғу кими, нәшријјат ишиндә дә көмәк едәр.

5. ҺУРУФАТ МӘСӘЛӘСИ

Һуруфат мәсәләси Шәрг үчүн ән зәрури мәсәләләрдән биридир. Чүнки һуруфат чәтинлији милләти бу һуруфатдан гачма мәчбуријјәтиндә сахлајыр. Бу сәбәбдәндир ки, Гафгазда руслашма халгымызын өз хаһиши илә кениш мејдан алмададыр. Халгы гынамаг олмаз. Рус әлифбасына ики ај сәрф етдикдә охујуб јазмағы өјрәнирләр. Бизим һуруфата исә бир ил сәрф олунса да, дүрүст охума мүмкүн олмур. Рус һәрфи илә бир шеј јазыларса, јазылдығы кими дә охунар. Биздә исә бәјлә дејил: јазылан сөзә чүрбәчүр мәналар

верилир. Әчнәби сөзләри бизим һуруфат илә јазыларса, һеч дә доғру охумаг олмаз.

Бизә охумаг вә јазмамыза бир чох вахтлар сәрф олунур. Ахырда да лазыми нәтичәләр көрүнмүр. Һуруфатымыз латын әлифбасы олсајды, аз бир заманда милли маарифимиз өлкәмизин һәр тәрәфинә јайыларды.

Шәргин мәктәпләриндә ушаглар илләр итирирләр. Орадан савадсыз чыхырлар. Баис һуруфат...

Милләтини севән бир адам һуруфатымызы көрәрәк лагејд гала билмәз. Бизим чан нөгтәмиз. Бурада бу һал чохдан бәри милләт хадимләримизи дүшүндүрмәкдәдир. Мирзә Фәтәли Ахундов һуруфат мәсәләсини һәлл етмәк үчүн Истанбула сәфәр етди; Тһрана лајиһә көндәрди. һејфа ки, Мирзә Фәтәлинин фикирләрини анламадылар. О вахтдан бәри бу мәсәлә арабир мејдана чыхды.

Бу күн өлкәмизин вә милләтимизин мүгәддәрәти әлимиздә олдуғу бир заман һуруфат мәсәләси јенидән фикирләри мәшғул еләјир. Бизим назиримиз Худадад бәј Мәликасланов чәнабларынын тәклифи Назирләр Шурасында гәбул олунараг һуруфат ислаһы үчүн чалышмаға башланыр. Бу јолда бир һеј'әт ишләјир.

Шәргдә дәфәләрлә мүтәәссиблик сәдләрини јыхан, ән'әнәви һудудлары позан вә һәјат тәләбатындан башга һеч бир шејә бач вермәјән Азәрбајчан бу күн јенә бир ингилаб доғурмаг истәјир. Бабаларын көһнәлиб дәбдән дүшмүш адәтләрини атыб, јенилик һүсулә кәтирир... Уғурлар олсун!!!

Инди бахаг көрәк бизә һанкы һәрфләр вә сәсләр лазымдыр: зәннимизчә, јени әлифбамыз 35 сәсдән ибарәт олмалыдыр...

Бу сәсләрин чоху латындан алынмалыдыр. Латында олмајанлары ичад едиб ујдурмалы, тәбиндир ки, солдан саға јазылачаг.

Јени һуруфат илә сөз сөјләндији кими дә јазылачаг. Бир сәс һечәсиндә олмајачаг... Һәр сәсә мүвафиг бирчә шәкил олачаг.

Әкәр јени әлифба гәбул олунарса, охумаг, јазмаг гајәт

асанлашар, гэлэтсиз јазы јазмаг аз бир вахт сәрф етмәк илә мүмкүн олар. Демәли, милләт охур, јазар, мүшкүлат көр-мәз, хејир вә шәрһи анлар. Көһнә һүруфатымыз милли идарәмиздә дә бир чох әнкәлләр төрәдир. Телеграфда иш-ләмир, дәфтәрханаларда јазы машыналарына ујмур. Аврә-палылар бир кағызы бир нечә дәгигәдә машында јазыб, копјасы илә бәрабәр чыхарырлар. Биздә исә әл илә јазараг бир чох вахт итирирләр...

Демәјә нә һачәт. Милләтимиз о гәдәр ајылыб ки, өзү һүруфатымызын гүсурларыны көрүр, билир. Әкәр һекүмәт бу мәсәләни һәлл едәрсә, милләтә унудулмаз бир хидмәт етмиш олар.

Бир суал дилимизин учуна кәлир: әчәба, Азәрбајчан јени һүруфаты гәбул еләсә вә башга мүсәлман өлкәләри елә-мәзсә, нә тәһәр олар?

Тәсәввүр олунаң суалын чавабы көдәкдир:

— Биз гәбул еләмишик. Вахт кәләр башга өлкәләр дә көрәр, көтүрәр.

Доғрудан да, нә үчүн һәр чәһәтдән тәрәгги етмиш Азәр-бајчан бир нөгтәдә дајаныб мүркү дөјән гардашларыны көзләсин? Биз чохдан бәри ингилабчылыға өјрәндик. Биз Русијада биринчи олараг түрк гәзетәсини нәшр етдик;

Биз түрк аләминдә Гур'ани-шәрифи ана дилимизә тәр-чүмә етмәклә биринчилик газандыг;

Аләми-исламда биринчи олараг опера вүчүдә кәтирдик;

Азәрбајчан чүмһуријјәтини вүчүдә кәтирмәклә ислам тарихинә јени сәһифә әлавә еләдик...

Лакин һүруфаты гәбул етмәклә бир ингилаб да јапаг вә әмиң олаг ки, бу ингилаб әввәлкиләрдән дә парлаг вә мәһсулдар олачаг.

Идарәдән: Бу мәсәләдә идарәмиз мүһәррир әфәндиһин рә'јинә тама-милә иштирак етмәјир.

КИТАБЫН ИЧИНДӘКИЛӘР

Өн сөз	3
Биз кимик вә истәдијимиз иәдир	6
Харичи сијасәтимиз	20
Милли вә мәдәни ишләримиз	43